

ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՏԱՐԻ
ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1943
ՀԱԼԷՊ

Թղ. «ԹԻՒՐԻՍ» ՎԱՐՊԳԵՍ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ՊԱՎԱՊ ԷԼ ԳՍԱՊ • ՀԱԼԷՊ

9(47.325)

19346

U-50 Արժույտ, Ա.
Հայոց մարտերուն.
Վ. Երսի.

ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

9(47.925)(075)

Ս-50

ՅՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏԽՈՒԹԻՒՆ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՏԱՐԻ

ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ

1943
ՀԱԼԷՊ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԴԱՍ

ա. ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՑԵՂԵՐ

Մարդկութիւնը կը բաժնուի չորս ցեղերու .

- 1- Սպիտակ կամ կովկասեան ցեղ ,
- 2- Դեղին կամ մոնկոլեան ցեղ ,
- 3- Սեւ կամ խափեիկ ցեղ ,
- 4- Պղնձագոյն ցեղ :

Սպիտակ ցեղը ունի երեք ստորաբաժանումներ .

ա- Սեմական ժողովուրդներ, օրինակ՝ Բաբելոնացիներ , Ասորեստանցիներ , Փիւնիկեցիներ ևայլն :

բ- Քամեան ժողովուրդներ, օրինակ՝ եգիպտացիներ ևայլն :

գ- Հնդեւրոպական կամ արիական ժողովուրդներ , օրինակ՝ Հնդիկներ , Պարսիկներ , Յոյներ , Իտալացիներ , Ֆրանսացիներ , Դերմանացիներ , Անգլիացիներ , Ռուսեր , ՀԱՅԵՐ ևայլն :

բ. ՀԱՅԵՐԸ ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ԵՆ

Հայերը սպիտակ ցեղի հնդեւրոպական ճիւղին կը պատկանին , որովհետեւ հայոց լեզուն լատին գրով հնդեւրոպական ժողովուրդներու լեզու-

ներուն: Հնգերոպական բոլոր ժողովուրդներու լեզուները իրարու կը նմանին. օրինակ՝ հայերէն կ'ըսեն մայր, ֆրանսերէն՝ մէր, անգլերէն՝ մըսըր, լատիներէն՝ մասէր, յունարէն մէսէր եւայլն: Հնգերոպական ժողովուրդները մարմնական նմանութիւններ ալ ունին իրարու:

Հնգերոպական ժողովուրդները ներկայիս ամենէն շատ քաղաքակրթուած են: Ուրեմն Հայերը կը պատկանին քաղաքակրթ ազգերու խումբին:

Գ- ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Բոլոր այն ժողովուրդները, որոնք հնգերոպական ցեղախումբին կը պատկանին, շատ դարեր առաջ բնակած են միեւնոյն տեղը, Կեդրոնական Ասիոյ մէջ: Անոնք հոն խօսած են միեւնոյն լեզուն և եղած են մէկ ցեղ:

Հնգերոպական ժողովուրդներու առաջին կամ մայր հայրենիքը եղած է Կեդրոնական Ասիան: Անոնք իրենց առաջին հայրենիքէն գաղթած են հետեւեալ պատճառներով.

1- Անոնք որսորդ ու խաւնարած էին: Որսորդ ու խաչնարած ժողովուրդները զիւրաւ կրնան գաղթել, մինչդեռ երկրագործ ժողովուրդները ստիպուած են մնալ միեւնոյն տեղը:

2- Իրենց հայրենիքը շրջապատուած էր քեմամի դեղին ցեղերով, որոնք կը նեղէին զիրենք:

3- Անոնք շատցան և ստիպուեցան ուրիշ տեղ գաղթել:

Ահա այս պատճառներով հնգերոպական ժողովուրդները լեքցիին իրենց առաջին հայրենիքը և մեկնեցան ուրիշ երկիրներ:

դ. ՀՆԴԵԻՐՈՊԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ

ԻՆՉ ՃԱՄԲՈՎ ԵՒ ՈՒՐ ԳԱՂԹԵՑԻՆ

Հնդերոպական ժողովուրդները մէկ անգամէն չգաղթեցին իրենց առաջին հայրենիքէն, այլ՝ ժամանակ առ ժամանակ և խումբ առ խումբ :

Կեդրոնական Ասիայէն նախ դէպի հարաւ կազմակերպեցին առաջին արեալանք մը: Այս գաղթողները ճամբան երկու խումբի բաժնուեցան. առաջին խումբը մտաւ Հնդկաստան, իսկ երկրորդ խումբը՝ Պարսկաստան և Մարաստան: Այսպիսով առաջ եկան Հնդիկ, Պարսիկ և Մար ժողովուրդները:

Յետոյ կազմակերպեցին երկրորդ արեալանք մը, դէպի արևմուտք: Անցան Արաւ Լիճի և Կասպից Ծովու հիւսիսէն և մտան ԵՒՐՈՊԱ: Երկար ժամանակ մնացին Սև Ծովու հիւսիսը, ուրկէ ասրածուեցան Եւրոպայի զանազան կողմերը: Այսպիսով առաջ եկան Եւրոպայի ներկայ ազգերը, որոնք մեծամասնութեամբ կը պատկանին հնդերոպական ճիւղին:

Եւրոպա եկող գաղթականներէն մաս մը շարունակեց իր ճամբան և անցնելով Դանուբ գետէն ու Տարտանեկի նեղուցէն՝ մտաւ Փոքր Ասիա: Փոքր Ասիա եկողները կազմեցին Փռլեզացի և ՀԱՅ ժողովուրդները:

Հնդերոպական Հայերը, հազարաւոր տարիներ տեւող ճամբորդութենէ մը ետք, վերջապէս է. դարուն (Ք. Ա.) հասան Հայաստան: Անոնք հոն գտան իրենցմէ առաջ հաստատուած բնիկ ժողովուրդ մը: Հնդերոպական Հայերը խառնուեցան այդ տեղացի ժողովուրդին հետ:

(Հնդերոպական ժողովուրդները ուր որ գացին միշտ բնիկ ժողովուրդ մը գտան և ձուլուեցան անոր հետ:)

ԱՌՏԱՑՐԵԼԻ ԲԱՌԵՐ

Հնդեւրոպական, ստորաբաժանում, խաշնարած, արշաւանք (ժողովրդային), բնիկ ժողովուրդ :

ԸՆԴԼԱՅՆՍԵԼԻ ԿԷՑԵՐ

1- Քիտունները մարդկային ցեղերը դասաւորած են ըստ անոնց մարմնի գոյնից եւ ըստ անոնց խօսած լեզուից :

2- Նկարագրել հին մարդու կենցաղը եւ զրադումները, մասնաւորաբար՝ անշուշտ եթէ կարելի է՝ ըստ H. G. Wells - ի «The Outline of History» խորագրով նշանաւոր գործին (1931, էջ 76-83, 106 - 112 եւայլն) :

3- Խօսիլ գաղթող եւ բնիկ (տեղացի) ժողովուրդներու, ինչպէս նաեւ խառնարած եւ երկրագործ ժողովուրդներու մասին :

4- Ըսել թէ հին ժողովուրդները առհասարակ գաղթող եղած են (որովհետեւ որսորդ էին եւ կամ խաշնարած). ուստի հին ժամանակներուն ժողովուրդները միշտ խառնուած են իրարու հետ :

5- Խօսիլ հնդեւրոպական ժողովուրդներու մականախօսից կամ սանկլիթ լեզուին մասին :

6- Յիշատակել Հնդեւրոպական ժողովուրդներու լեզուներուն հասարակաց եղող բառեր. օրինակ՝ մայր, հայր, եղբայր, քոյր, դուռ (Անգլ. door), հեր (Անգլ. hair) եւայլն :

7- Սորվեցնել հաշիւը կամ ճիշդ արժէքը Քրիստոսէ առաջ (==Ք. Ա.) եղող թուականներուն :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Մարդկութիւնը քանի՞ ցեղերու կը բաժնուի: 2- Սպիտակ ցեղը քանի՞ ստորաբաժանումներ ունի: 3- Հայերը ո՞ր ստորաբաժանումին կը պատկանին: 4- Ինչո՞ւ: 5- Հնդեւրոպական ժողովուրդները նախապէս ո՞ւր բնակած են: 6- Ինչո՞ւ գաղթած են անոնք: 7- Հնդեւրոպական ժողովուրդները ի՞նչ ճամբով եւ ո՞ւր գաղթած են (ցոյց տալ քարտէսին վրայ): 8- Հնդեւրոպական Հայերը ե՞րբ մտան Հայաստան: 9- Հնդեւրոպական Հայերը գորոնք գտան Հայաստանի մէջ :

ՀԻՄՆԱԿ

1- Տղաքը թող պահ մը խորհրդածին թէ մարդը ի՞նչպէս պիտի ապրէր բնութեան մէջ, եթէ մարդոց ձեռքով շինուած ոեւէ բան չգտնուէր երկրիս վրայ :

2- Պատասխանել հետեւեալ հարցման. — Ինչո՞ւ համար նըմանութիւններ կան հնդեւրոպական կոչուած ժողովուրդներու լեզուներուն մէջ :

3- Քծել եւ կամ ցոյց տալ հնդեւրոպական ժողովուրդներու արշաւանքներուն ուղեգիծը :

Բ. Դ Ա Ս

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱԲՆԻԿՆԵՐԸ

ա- ՍՈՒԲԱՐԻՆԵՐ

Հայաստան շատ հին երկիր մըն է : Հնդեբո-
պական Հայերէն բազմաթիւ դարեր առաջ ուշիմ մար-
դիկ ապրած են մեր հայրենիքին մէջ, երբ ուրիշ ազ-
գերու հայրենիքները անմարդաբնակ էին :

Հայաստանի առաջին նախաբնիկները եղած են
Սուբարիները, որոնք մեծ ժողովուրդ մը եղած են :
Անոնք միայն Հայաստանի մէջ չեն բնակած, այլ՝ ամ-
բողջ Առաջաւոր Ասիոյ մէջ (այսինքն Կապադովկիա,
Կիլիկիա, Սիւրիա, Միջագետք, Անդրկովկաս, Մա-
րաստան և այլն) :

Սուբարիները անյիշատակ ժամանակներէն մին-
չև 2000 թուականը (Ք. Ա.) ապրած են Հայաստանի
մէջ : Անոնք կը պատկանին սպիտակ ցեղին :

Սուբարիները շատ քաղաքակիրթ եղած են :
Գիտունները պեղումներ կատարեցին անոնց բնակած
երկրներնու մէջ և գտան արձանագրութիւններ, քան-
դակներ, անօթներ, զէնքեր, որոնք կը ցուցնեն թէ
այդ հեռաւոր դարերուն, Սուբարիները բարձր քաղա-
քակրթութիւն մը ունեցած են : Անոնք չինած են
գեղեցիկ ու քանդակազարդ տուններ : Կատարած են
պղինձի գիւտը և անոր գործածութիւնը սորվեցուցած՝
Ասիոյ միւս ժողովուրդներուն : Սուբարիները եղած են
ճարտար արհեստաւորներ : Անոնք չինած են գեղեցիկ
անօթներ :

Սուբարիները գիտէին գրել : Անոնք կը գործա-
ծէին սեպագիրը :

Սուբարիներու իշխանութիւնը Հայաստանի մէջ
վերջացաւ 2000 թուականին (Ք. Ա.), որովհետեւ
անոնց վրայ յարձակեցաւ ռազմասէր ժողովուրդ մը :

Սուրբարիները եղած են ստեղծագործ եւ աշխատասէր: Մենք մեր ուշիմութիւնն ու աշխատասիրութիւնը ժառանգած ենք Սուրբարիներէն, որոնք մեր նախահայրերն են:

Սուրբաբան զեղեցիկ արձան մը

Ջուրի անօրով աստուածունիք
[Հալէպի թանգարան]

Բ- ԽԱՐՐԻ - ՄԻՏԱՆԻՆԵՐ

Ռազմասէր ժողովուրդ մը, 2000 թուականին (Ք. Ա.), յարձակեցաւ Սուրբարիներու վրայ եւ կործանեց անոնց իշխանութիւնը: Այս ռազմասէր ժողովուրդը հնդկերոպական էր: Անիկա եկած էր Սև Մովու հիւսիսային կողմէն, անցնելով Կովկասեան լեռներէն: Հնդկերոպական այս յարձակողները տիրեցին Սուրբարի-

ներու վրայ և 2000 թուականին (Ք.Ա.) հիմնեցին
երկու հզօր թագաւորութիւններ :

- 1- Հիքիքներու թագաւորութիւնը, Կա-
պադովկիոյ մէջ :
- 2- Խարրի - Միսանիներու թագաւորու-
թիւնը, Հայաստանի մէջ :

Ոգիի մը արձանը՝ Խարրի - Միսանեան գործ
[Հալէպի Քանգարան]

Ուրեմն Հայաստանի երկրորդ իշխանութիւնը եղաւ Խարրի-Միտանինիւնը թագաւորութիւնը: Անիկա առաջ եկած էր բնիկ Սուբարինքնու եւ նորեկ հնդեւրոպական ժողովուրդի միացումով: Սուբարինքնը կը կազմեն հասարակ ժողովուրդը, իսկ հնդեւրոպական յարձակողները՝ ազնուական դասակարգը:

Խարրի-Միտանինքնու իշխանութիւնը տեւեց 2000 — 1200 (Ք. Ա.), այսինքն 800 տարի: Խարրի-Միտանինքնու թագաւորութիւնը շատ զօրաւոր եղաւ: Իր ժամանակին հզօրագոյն տէրութիւնն էր: Խարրի-Միտանինքնը ունեցան բարձր քաղաքակրթութիւն մը: Անոնք նշանաւոր եղան վաճառականութեան եւ արհեստներու մէջ:

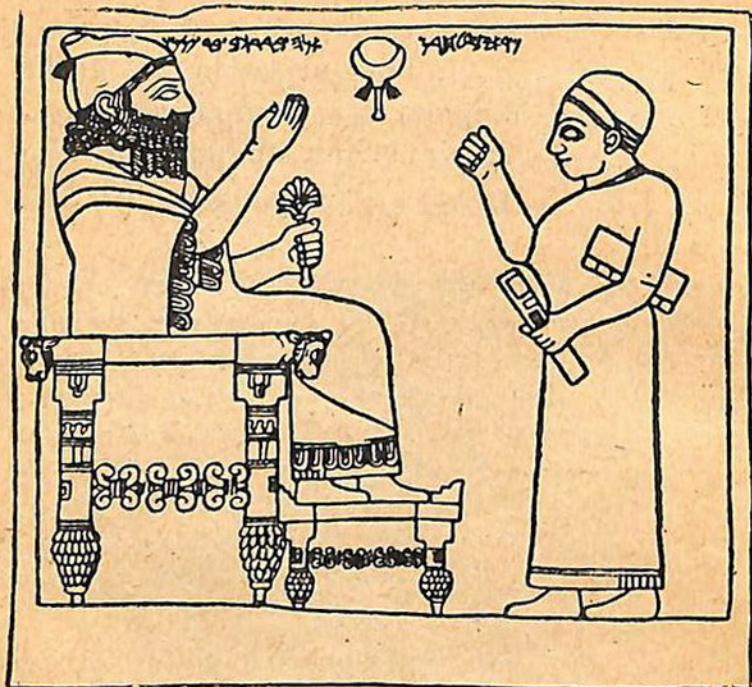
Խարրի-Միտանինքնու թագաւորները առեւտրական եւ քաղաքական դաշինքներ կնքեցին եգիպտոսի փարաօններու հետ:

Խարրի-Միտանինքնու տէրութեան կործանումը.— Քրիստոսէ առաջ 1200 թուին՝ հնդեւրոպական ուրիշ ժողովուրդ մը, Փոլիզ-Մոսք անուանով, արեւմտեան կողմէն մտաւ Փոքր Ասիա, անցնելով Տարտաննէն: Փոլիզ-Մոսքերը նախ կործանեցին Հիթիթներու թագաւորութիւնը եւ հիմնեցին Փոլիզացիներու տէրութիւնը կապագովկիոյ մէջ: Յետոյ իրենցմէ մաս մը, Մոսք անուանով, մտաւ Խարրի-Միտանինքնու երկիրը: Մոսքերու արշաւանքով՝ Խարրի-Միտանինքնու տէրութիւնը տկարացաւ եւ սպա կործանեցաւ: Իսկ պարտուած Հիթիթներէն շատեր, Փոլիզ-Մոսքերու յարձակումէն փախան ու ապաստանեցան Հայոց երկիրը:

ԱՍՅԱՏՐՈՒԼԻ ԱՍՈՍԻ

Նախարնիկ, անմարդաբնակ (ինչո՞ւ), Առաջաւոր Ասիա, անյիշատակ ժամանակ, պեղում, արձանագրութիւն, քանդակ, անօթ, սեպագիր (=բւեւեւագիր), ստեղծագործ, նախահայր, ռազմաւէր, հասարակ ժողովուրդ (=երրորդ դասակարգը), ազնուական դասակարգ, առեւտրական եւ քաղաքական դաշինք, փարաօն, ապաստանիլ:

Հիթի քաղաւոր մը

ԸՆԴԼԱՅՆՆԵԼԻ ԿԷՏՆԵՐ

1- Սուրարիները այլ անունով Սուսերներն են : Խօսիլ սուսերական քաղաքակրթութեան մասին, որ ամենահինն է և մարդկային քաղաքակրթութեան խարխիւը, որուն վրայ բարձրացած են ուրիշ քաղաքակրթութիւններ :

2- Հայաստան հին երկիր մըն է : Անոր հողին վրայ հինէն ի վեր ապրած են ստեղծագործ եւ աշխատասէր մարդիկ (օր. Սուրարիները) : Ուրեմն ներկայացնել Հայաստանը իբրեւ քաղաքակրթութեան սպասաբեկու երկիր մը : — Կանգ առնել Սուրարիներու նկարագրին վրայ :

3- Նախ առարկայական ձեւով մը բացատրել թէ ի՞նչ է քաղաքակրթութիւնը, եւ ապա ըսել թէ մարդիկ ինչո՞ւ ստիպուեցան քաղաքակրթուիլ, այսինքն յայտնել քաղաքակրթուելու նախնական կամ առաջին նպատակը :

4- Բացատրել թէ կաւէ անօթի մը նայելով գիտունը ի՞նչպէս կրնայ ըսել թէ այդ անօթը շինող եւ գործածող ժողովուրդը եղած է քաղաքակիրթ : — Մարդկային ի՞նչ տեսակ աշխատանքներ կամ արհեստներ ու արուեստներ կրնան կիրարկուիլ կամ ի յայտ գալ անօթի մը վրայ (անօթի նիւթը, ձեւը, երկրաչափական գիծը,

քանդակները, նկարները, գոյները եւայլն) :

5- Խօսիլ հին ժողովուրդներու գործածած զիրերու մասին. պատկերազիր (մեհինազիր), սեպագիր :

6- Շեշտել թէ հնդեւրոպական ժողովուրդները, իրենց արշաւանքին, երկար ատեն հոծ թիւով կանգ առին Սեւ Մովու հիւսիսը, ուրկէ ժամանակ առ ժամանակ գաղթեցին այսպէս ուղղութեամբ :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Հնդեւրոպական Հայերէն [այսինքն է. դարէ] առաջ մարդիկ ապրած են Հայաստանի մէջ: 2- Որո՞նք եղած են Հայաստանի առաջին նախարարիկները: 3- Սուբարիները ո՞ւր բնակած են: 4- Սուբարիներու կեանքը [կամ իշխանութիւնը] ե՞րբ սկսաւ եւ վերջացաւ Հայաստանի մէջ: 5- Սուբարիները ո՞ր ցեղին կը պատկանին: 6- Սուբարիները քաղաքակիրթ եղա՞ծ են: 7- Ի՞նչ բանէ գիտենք անոնց քաղաքակիրթ ըլլալը: 8- Խօսէ՛ Սուբարիներու քաղաքակիրթութեան մասին: 9- Սուբարիներու իշխանութիւնը ե՞րբ վերջացաւ Հայաստանի մէջ: 10- Սուբարիներու նկարագիրը:

11- Որո՞նք կործանեցին Սուբարիներու տէրութիւնը: 12- Այս Հնդեւրոպական ժողովուրդը Ո՞ՒՐԿԷ՛ եկաւ: 13- Ո՞ր երկու տէրութիւնները հիմնուեցան 2000 թուականին [Ք. Ա.] Առաջաւոր Ասիոյ մէջ: 14- Խարրի-Միտանիները ո՞ր երկու ժողովուրդի միացումով առաջ եկան: 15- Խօսիլ Խարրի-Միտանիներու գործերուն եւ քաղաքակիրթութեան մասին: 16- Որո՞նք կործանեցին Հիթիթներու եւ Խարրի - Միտանիներու թագաւորութիւնները: 17- ե՞րբ:

ՀՐԱՀԱՆԳ

1- Յոյց տալ քարտէսին վրայ Առաջաւոր Ասիան բաղկացնող երկիրները:

2- Այցելել տեղական թանգարանը եւ գրաւոր արտայայտել տպաւորութիւնները: Իսկ Հալէպի ուսանողները պարտաւոր են այցելել Հալէպի Պետական թանգարանը, ուր կան Սուբարեան եւ Խարրի - Միտանեան հնութիւններ:

ԱԶԳՈՒՐՆԵՐ

Սուբարիներու մասին. — Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, Հտր. Ա., Թիֆլիս, 1917, էջ 209—216, եւ Պրոֆ. Ա. Խաչատրեան, Հայաստանի Սեպ. Շրջ.ի Պատմութիւն, Երեւան, 1933, էջ 73—148:

Խարրի - Միտանիներու մասին. — Պրոֆ. Ա. Խաչատրեանի յիշեալ գործին 148—468 էջերը, քաղուածաբար:

Գ. ԴԱՍ

ԲԱՑԱՏՐԵԼԻ ՌԻՍՈՒՑԶԻՆ ԿՈՂՄԵ

ա- ՈՒՐԱՐՏԱՑԻՆԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Խարրի-Միտանիներու իշխանութիւնը կը վերջանայ 1200 թուականին (Ք. Ա.) : Այս ժամանակ, ԺԲ. դարուն (Ք.Ա.), պարտուած ու հալածուած Հիթիթները կ'ապաստանին վերին Հայաստան : Իսկ Մոսքերը կը մտնեն հարաւային Հայաստան : Խառնաշփոթութիւններ տեղի կ'ունենան Հայաստանի մէջ. — Ցեղեր կը սկսին խառնուիլ իրարու հետ : Հետզհետէ առաջ կու գայ նոր ժողովուրդ մը, Ուրարացի անունով :

Ուրարտացի ժողովուրդը եկուոր չէր, այլ՝ տեղացի : Անիկա խառնուրդն էր հին Սուբարիներու, եկուոր ու հնդեւրոպական Խարրի-Միտանիներու, հնդեւրոպական Մոսքերու և գաղթական Հիթիթներու : Ուրեմն Ուրարտացիները ձուլումն էին այս չորս ցեղերու :

Ուրարտացիները Թ. դարուն կը գտնան Հայաստանի տէրը և կ'իշխեն մինչև է. դար (Ք.Ա.) :

բ- ՈՒՐԱՐՏԱՑԻՆԵՐՈՒ ԵՐԿԻՐԸ

Այս ժամանակ (ԺԲ.—Թ. դար Ք. Ա.) Հայաստան բաժնուած էր գլխաւոր երկու մասերու .

1- Նայիրի և

2- Ուրարտու :

Նայիրի կը ներկայացնէր Հայաստանի հարաւային մասը, վանայ Ծովու ջրջականերէն մինչև Ուրմիոյ Ծովը : Ասորեստանեան սեպագրութիւնները Նայիրի անունով կը ճանչնան Հայաստանի թէ՛ հարաւային և թէ՛ հիւսիսային գաւառները : Նայիրի հաւանաբար կը նշանակէր «գետերու երկիր» : Նայիրի բաժնուած էր բազմաթիւ գաւառներու և փոքր թագաւորութիւններու : Ուրարտուն կը ներկայացնէր Հայաստանի

տանի աւելի հիւսիսային մասը: Ուրարտուի ժողովուրդը հետզհետէ զօրացաւ և արեւելիկ Վրայի վրայ ևս և իր անունով ամբողջ երկիրը կոչուեցաւ Ուրարտու: Ասոր համար է որ Սարրի - Միսանիներու յաջորդող ժողովուրդը ծանօթ է Ուրարացի անունով:

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌՈՒՐ

Եկուոր, խառնուրդ եւ ծուլում (ցեղային) :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- ԺԲ. դարէն սկսեալ ո՞ր ցեղերը կողք - կողքի կ'ապրէին Հայաստանի մէջ: 2- Այս չորս ցեղերու կենակցութիւնը [բացատրել բառս] ո՞ր ժողովուրդին ծնունդ կու տայ: 3- Ուրարտացիներուն մէջ կա՞յ հնդեւրոպական տարր [արիւն]: 4- Ուրարտացիները ե՞րբ կը տիրեն Հայաստանի :

5- ԺԲ—Բ. դարերուն [Ք. Ա.] Հայաստան քանի՞ մասերու կը բաժնուէր: 6- Ո՞ւր կը գտնուէին Նայիրին եւ Ուրարտուն :

ՀՐԱՀԱՆԿ

Գծել Ուրարտուի քարտէսը :

ԱՂԲԻՒՐ

Ուրարտացիներու ծագումը. — Պրոֆ. Ա. Խաչատրեան, Հայաստանի Սեպ. Շրջ.ի Պատմ., էջ 247—264, 272, 274—284, քաղուածաբար :

Դ. Դ Ա Ս

ՈՒՐԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ

Արամէ (860—843 Ք. Ա.)

Ուրարտացի քաջ թագաւոր մը, Արամէ անունով, 860 թուին (Ք. Ա.) հիմնեց զօրաւոր թագաւորութիւն մը: Արամէէն առաջ Ուրարտուն բաժան - բաժան եղած էր բազմաթիւ իշխանիկներու միջև: Արամէ միացուց զանոնք և կազմեց միացեալ թագաւորութիւն մը: Արամէ եղաւ հիմնադիրը Ուրարտական տէրութեան: Անոր մայրաքաղաքն էր Արգասիուն:

Արամէի ժամանակ աշխարհի ամենէն հզօր ու աշխարհակալ տէրութիւնը Ասորեստանն էր, որ կը գտնուէր Ուրարտուի հարաւային կողմը: Ասորեստան-

ցիները անգութ էին և բռնակալ։ Անոնք տիրած էին իրենց շրջակայ ժողովուրդներու վրայ և զանոնք կը նեղէին չարաչար։ Ասորեստանցիները միշտ կը յարձակէին Ուրարտուի վրայ, կ'աւերէին երկիրը և ծանր տուրք կ'առնէին ժողովուրդէն ։

Արամէ հայրենասէր և ազատասէր թագաւոր մըն էր։ Անիկա չէր ուզեր որ իր հայրենիքը ոտնակոխ ըլլայ Ասորեստանցիներէն։ Արամէ անդադար կռուեցաւ Ասորեստանցիներու դէմ և քաջաբար պաշտպանեց իր սիրելի հայրենիքը ։

ԱՐԱՄԷ ԵՒ ՍԱՂՄԱՆԱՍԱՐ Բ.

Արամէի ժամանակ Ասորեստանի թագաւորն էր Սաղմանասար Բ. ։ Անիկա չէր ուզեր որ իր երկրին հիւսիսը կաղմուի զօրաւոր թագաւորութիւն մը ։

Սաղմանասար Բ. կ'առաւել Հայաստանի վրայ

Սաղմանասար Բ. պատրաստեց իր բանակը և երեք անգամ արշաւեց Ուրարտուի վրայ՝ Արամէի դէմ կռիւ ընելու։ Անիկա աւերեց բազմաթիւ քաղաքներ և կանգնեց յաղթութեան կոթող, որուն վրայ հպարտութեամբ այսպէս գրեց իր յաղթութիւնները .

«Ուրարտացի Արամէն զարհուրեցաւ զէնքերուս ոյժէն, լքեց իր քաղաքը և փախաւ Աղդուրի լեռան վրայ։ Անոր ետեւէն բարձրացայ լեռան վրայ, ուր սաստիկ պատերազմ մղեցի։ Յաղթեցի Արամէի զինուորներէն

Ուրաւացի ռազմիկներ

Կը պատասպանեն իրենց հայրենիքը

3400 հոգի: Գրաւեցի անոր բանակատեղին: Առի եւ տարի անոր մարտակառքերը, ձիաւորները, ձիերը, ջորիներն ու հարստութիւնները: Արամէ բարձրացաւ դժուար լեռան մը վրայ՝ ազատելու համար իմ ձեռքէս: Իմ հաւաւոր ոյժովս վայրի ցուլի մը պէս՝ ոտնակոխ ըրի իր երկիրը եւ աւերակ դարձուցի իր քաղաքները: Արզասկուն աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի եւ անոր դրան առջեւ կառաւիներէ կոթող կանգնեցի: Շատերը ողջ-ողջ կախեցի գերաններէ, իսկ ուրիշները դամեցի գերաններու բոլորտիքը՝ ցիցերու վրայ... »

Սաղմանասար Բ. Կը չափազանցէ իր այս արձանագրութեան մէջ: Անիկա այդպէս գիւրաւ չկրցաւ յաղթել Արամէի, այլ կրեց շատ դժուարութիւններ: Ասորեստանի թագաւորները իրենք զիրենք շատ կը գովեն եւ գոռոզաբար կը խօսին իրենց յաղթանակներու մասին: Եթէ Արամէի յաղթել գիւրին ըլլար, Սաղմանասար ինչո՞ւ երեք անգամ կոռելու պիտի երթար անոր դէմ :

Արամէ քաջ թագաւոր մը եղաւ: Անիկա կազմակերպեց բաժան-բաժան եղած Ուրաւ-սուն եւ կրցաւ իր հայրենիքը պատսպանել հը-գոր Ասորեստանի դէմ: Արամէ Ուրաւացի ժողովուրդին սուրբացուց սիրել ազատութիւնը ու կռուիլ անոր համար:

Պէտք չէ մոռնալ Արամէի անունը:

ԲԱՅԱՏՐՈՒՄ ԲԱՌՈՐ

Իշխանիկ, միացեալ թագաւորութիւն, հիմնադիր, աշխարհա-
կալ, բռնակալ, յաղթութեան կոթող, զարհուրեցաւ, քանակատեղի,
մարտակառք, կառափ :

ԸՆԴՈՒՄՆԵՆԻ ԿԷՏՈՐ

1- Ներկայացնել Ուրարտուն Արամէի առաջ, իբրեւ կոտո-
րակուած երկիր մը: — Արամէի գործը եղաւ հիմնել **ԿԵՂՐՈՈՒՄ**-
ՆԻԳ իշխանութիւն մը :

2- Խօսիլ Ասորեստանցիներու աշխարհակալութեան, անոնց
զրաւումներուն, անգթութիւններուն եւ զինուորական ոյժին մա-
սին :

3- Վեր առնել Արամէի նկարագիրն ու նպատակը եւ զայն
բաղդատել Հայոց պատմութեան նման տիպարներուն հետ (Հայկ,
Արամ, Արտաշէս եւայլն :)

Շեշտել հայ ժողովուրդի ազատութեան տենչը :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Ո՞վ հիմնեց Ուրարտական թագաւորութիւնը: 2- Արամէի
առաջ Ուրարտուն ի՞նչ վիճակի մէջ կը գտնուէր: 3- Խօսէ՛ Ասո-
րեստանցիներու մասին եւ ըսէ՛ թէ անոնք ի՞նչ ծրագիր ունէին
Ուրարտուի մասին: 4- Ինչո՞ւ պիտի ուզէիր Արամէն սիրել: 5-
Պատմէ՛ Սաղմանասար Բ-ի կռիւը Արամէին հետ: 6- Սաղմանասար
Բ. ի՞նչ բան կը պատմէ իր արձանագրութեան մէջ: 7- Անկա
ռօլորովին ճիշդ կը խօսի՞: 8- Արամէի դերը :

ՀՐԱՀԱՆԻ

Թագաւոր մը ե՞րբ աօխարհակալ կը կոչուի: — Ինչո՞ւ
համար թագաւորները աշխարհակալութիւն կ'ընէին :

19346
A 34129

Ե. ԴԱՍ

Սարգսուր Ա. (835—820 Ք. Ա.)

Սարամէի յաջորդներուն մէջ նշանաւոր եղաւ Սարգսուր Ա. (835—820 Ք. Ա.): Անիկա շինեց Վան քաղաքը, Բզնունեաց Լիճի արեւելեան եզերքին վրայ: Սարգսուր Ա. Վանի մէջ շինեց շէնքեր ու մհհաններ: Կանգնեց նաեւ սեպագիր արձանագրութիւններ, որոնց մէջ պատմեց իր գործերը: Սարգսուր Ա. եղաւ շինարար թագաւոր մը:

Ասորեստանի Սաղմանասար Բ. թագաւորը յարձակեցաւ Սարգսուր Ա. ի վրայ, որ, սակայն, կրցաւ ինքզինք պաշտպանել անոր դէմ:

Մենուաս Ա. (800—780 Ք. Ա.)

Սարգսուր Ա. ի յաջորդներէն նշանաւոր եղաւ Մենուաս Ա. (800—780 Ք. Ա.), որ նախապէս իշխեց որպէս գործակից իր հօր՝ Ժեռունի Իսպուլնի: Հօրը մահէն ետք, 800 թուին (Ք. Ա.), թագաւոր եղաւ:

Մենուաս Ա. քաջ զօրավար մը եղաւ: Անիկա զօրացուց Ուրարտուի բանակը և գրաւեց Ուրարտուի շրջակայ երկիրները: Ուրարտու ընդարձակուեցաւ ու մեծցաւ անոր ժամանակ:

Մենուաս Ա. կռուեցաւ Ասորեստանի դէմ և անկէ հողեր գրաւեց: Մենուաս Ա. իր գրաւած երկիրներուն հարստութիւնները փոխադրեց Վան:

Մենուաս Ա. եղաւ շինարար թագաւոր մը: Ընդարձակեց Վան քաղաքը: Շինեց Վանի մեծ ջրմուղը, որ հսկայ գործ մըն է և մինչև հիմա կանգուն մնացած է: Անիկա կանգնեց անհամար արձանագրութիւններ, որոնց մէջ պատմեց իր յաղթանակները:

Մենուաս Ա. եղաւ աշխարհակալ և շինարար թագաւոր մը:

ԲԱՅԱՏՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌՈՒՄ

Բզնունեաց Լիճ, մահան, գործակից, ջրմուղ :

ԸՆԴՈՒԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ԿԷՏՈՒՄ

1- Ուրարտուի թագաւորները եղած են օթևարաւ եւ ժողովուրդի օգտին ծառայող թագաւորներ: — Ըսել թէ ի՞նչ բաներ շինած են Ուրարտուի թագաւորները :

2- Բացատրել թէ թագաւորները ինչո՞ւ գործակիցներ կ'ունենան :

3- Նկարագրել Վանը (ղիրթը, հնութիւնը, ջրմուղը եւայլն):

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Պատմէ՛ Սարգուր Ա.ի կատարած գործերը :

2- Պատմէ՛ Մենուաս Ա.ի կատարած գործերը :

2. Դ Ա Ս

Արգիշտիս Ա. (780—755 Ք. Ա.)

Մենուաս Ա.ի յաջորդեց իր որդին Արգիշտիս Ա. (780—755 Ք. Ա.): Արգիշտիս Ա. եղաւ Ուրարտուի ամենէն զօրաւոր թագաւորը :

Արգիշտիս Ա. երբ նոր թագաւոր եղած էր, Ուրարտուի բոլոր նահանգներուն մէջ տեղի ունեցան ապստամբութիւններ: Արգիշտիս Ա. տասնըչորս տարի կռուեցաւ և յաղթեց բոլոր ապստամբներուն: Ուրարտուն ամբողջովին հնազանդեցաւ Արգիշտիսի :

Արգիշտիս Ա., այս յաղթանակներէն ետք, պատրաստուեցաւ կռուելու Ուրարտուի մեծ թշնամիին՝ Ասորեստանի դէմ: Անիկա 761 թուին (Ք. Ա.) հզօր բանակով մը յարձակեցաւ Ասորեստանի Սաղմանասար Գ. թագաւորին վրայ, յաղթեց անոր և գրաւեց Ասորեստանի հիւսիսային մասը: Յետոյ յարձակեցաւ Կապադովկիոյ վրայ և գրաւեց զայն: Արգիշտիս Ա. իր այս գրաւած երկիրներէն 215.000 գերի, հարուստ աւար և 500.000 եղներ ու ոչխարներ բերաւ Վան մայրաքաղաքը, որ մեծ և վաճառականական քաղաք մը դարձաւ :

Արգիստիս Ա. աշխարհակալ թագաւոր մը եղաւ և ընդարձակեց իր երկիրը: Անիկա իր բոլոր գործերը պատմեց արձանագրութեան մը մէջ, զոր կանգնեց Վանի ժայռերուն մէջ:

Սարգուր Բ. (755—730 Ք. Ա.)

Արգիստիս Ա.ի յաջորդեց իր որդին Սարգուր Բ. ։ Սարգուր Բ. երբ գահ բարձրացաւ, Ուրարտուի բոլոր արքայիկները ապստամբեցան ։ Սարգուր Բ. կռուեցաւ և յաղթեց բոլորին ։

Սարգուր Բ. յետոյ յարձակեցաւ Ասորիքի վրայ և գրաւեց զայն ։

Սարգուր Բ.ի ժամանակ Ասորեստանի թագաւորն էր Թագղաթ - Փաղասար Գ., որ զօրաւոր թագաւոր մըն էր և կ'ուզէր յաղթել Սարգուր Բ.ի: Թագղաթ - Փաղասար 743 թուին կռուեցաւ Սարգուր Բ.ի հետ և յաղթեց անոր ։

Սարգուր Բ. պատրաստութիւններ տեսաւ երկրորդ անգամ կռուելու Ասորեստանի դէմ: Ասոր վրայ, Թագղաթ - Փաղասար, 735 թուին (Ք. Ա.) յարձակեցաւ Ուրարտուի վրայ, գրաւեց Վան քաղաքը և բազմաթիւ գերիներ ու աւարներ տարաւ: Սարգուրի երկրորդ պարտութենէն ետք՝ Ուրարտուի հարաւային մասը ինկաւ Ասորեստանի իշխանութեան տակ ։

Փերի ինկած Ուրարտացիներ

ԲԱՅԱՏՐԵԼԻ ԲԱՌԵՐ

Նահանգ, ապստամբութիւն (ինչո՞ւ), վաճառականական ցաղաք, վանայ ժայռերը, Ասորիք :

ԸՆԴԼԱՅՆՆԻ ԿԷՑ

Դահակալութեանց ժամանակ սովորաբար ապստամբութիւններ տեղի կ'ունենան :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Ի՞նչ տեսակ թագաւոր մը եղաւ Արգիստիս Ա. : 2- Ի՞նչ պատահեցաւ Ուրարտուի մէջ, երբ ան նոր էր զա՛հ թարծրացեր : 3- Պատմէ՛ Արգիստիս Ա.ի գրաւումները :

4- Ի՞նչ պատահեցաւ Ուրարտուի մէջ, երբ Սարգուր Բ. նոր էր զա՛հ թարծրացեր : 5- Պատմէ՛ Թագղաթ-Փաղասար Դ.ի կռիւները Սարգուր Բ.ի հետ : 6- Սարգուր Բ.ի պարտութենէն ետք՝ Ուրարտու ի՞նչ վիճակի ենթարկուեցաւ :

ՀԲԱՀԱՆԴ

Յոյց տալ կապաղովկիան եւ Ասորիքը՝ քարտէսի վրայ :

Է. ԴԱՍ

Ռուսաս Ա. (730—714 Ք. Ա.)

Սարգուր Բ.ի յաջորդեց Ռուսաս Ա., որուն ժամանակ Ուրարտուն չատ տկարացած էր՝ Սարգուր Բ.ի պարտութեան պատճառաւ : Ռուսաս Ա. աշխատեցաւ Ուրարտուն զօրացնել : Անիկա նախ կռուեցաւ Ուրարտուի ապստամբ արքայիկներու հետ եւ յաղթեց անոնց . յետոյ ամրացուց վան մայրաքաղաքը :

Ռուսաս Ա.ի ժամանակ Ասորեստանի թագաւորն էր Սարգոն, որ նշանաւոր զօրավար մըն էր եւ կ'ուզէր տիրել իր երկրի դրացի բոլոր ժողովուրդներուն վրայ : Ռուսաս Ա. հասկեցաւ թէ Սարգոն պիտի յարձակի նաեւ Ուրարտուի վրայ : Անիկա խելացի եւ քաղաքագէտ թագաւոր մըն էր . զգաց թէ պիտի չըկրնայ առանձինն դիմադրել Սարգոնի . ուստի գաշնաւից եղաւ Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներու հետ , միաս-

նաքար կռուելու Ասորեստանի դէմ, որ բոլորին թշնամին էր: Այդ դաշնակից ժողովուրդներն էին Հիթիթները, Մոսքերը և Ուրարտացիները:

Սարգոն հասկեցաւ թէ այս դաշնակից ազգերը մեծ վտանգ մը պիտի դառնան Ասորեստանի համար: Ուստի առանց ժամանակ կորսնցնելու առանձինն յարձակեցաւ անոնց վրայ: Նախ կռուեցաւ Հիթիթներու հետ. պատերազմը տեղի ունեցաւ 717 թուին (Ք. Ա.): Սարգոն յաղթեց Հիթիթներու և գրաւեց անոնց Կարկեմիշ մայրաքաղաքը (այժմ Ճարապուս): Հիթիթները այս պարտութենէն ետք բոլորովին կործանեցան: Սարգոն կռուեցաւ նաև Մոսքերու հետ և յաղթեց անոնց ալ:

Սարգոն Հիթիթներու յաղթելէ ետք յարձակեցաւ Ուրարտուի Ռուսաս Ա. թագաւորին վրայ, որ իր մեծագոյն թշնամին էր: Պատերազմը տեղի ունեցաւ 714 թուին, Ուաւս լեռան վրայ: Ռուսաս Ա. չարաչար պարտուեցաւ և փախաւ: Սարգոն իր արձանագրութեան մէջ այսպէս կը նկարագրէ այդ կռիւը.

«Կռիւը տեղի ունեցաւ Ուաւս մեծ լեռան վրայ, որ ամպերով ծածկուած է և գլուխը բարձրացուցած երկինքի մէջ: Այդ լեռան վրայէն կենդանի էակ մը անգամ անցած չէր և ոչ ոք տեսած էր անոր ճամբան: Նոյնիսկ երկինքի թևաւոր թռչունը չէր անցներ անոր վրայէն: Զօրաւոր նիզակի մը պէս ինկայ Ռուսասի վրայ, յաղթեցի անոր և փախցուցի: Մեծ կոտորած ըրի անոր բանակին մէջ: Անոր ռազմիկներուն զիակները դարիի պէս սփռեցի և անոնցմով լեռներու անցքերը լցուցի: Ռուսաս իր կեանքը ազատելու համար հեծաւ ձիու մը վրայ և փախաւ լեռներու մէջ:»

Սարգոն, Ռուսասի յաղթելէ և դայն լեռներու մէջ փախցնելէ ետք, մտաւ Մուսասիր քաղաքը, ուր կը գտնուէր Խալդի աստուածը, որ Ուրարտացիներու մեծ կուռքն էր: Սարգոն բազմաթիւ գերիներ և անհամար հարստութիւն վերցուց Մուսասիր քաղա-

քէն : Անիկա մտաւ Խալդի աստուծոյ մեհեանը և
կողոպտեց զայն և նոյնիսկ Խալդի աստուծոյ կուռքը
Վերցուց և գերի տարաւ Ասորեստան, ինչ որ մեծ
անպատուութիւն մըն էր :

Ասորեստանցիները կը կողոպտեն Խալդի աստուծոյ մեհեանը

Երբ այս դժբախտութիւնները տեղի կ'ունենային, Ռուսաս Ա. փախստական կը գտնուէր լեռներու մէջ: Մարդիկ եկան և անոր պատմեցին այդ պատահարները և խաղի աստուծոյ զերի տարուիլը: Ռուսաս Ա. ինկաւ խոր տխրութեան և յուսահատութեան մէջ: Անիկա բոլոր այդ աղէտներէ ետք, երբ իմացաւ խաղի աստուծոյ զերի իյնալը, այլեւ չկրցաւ առկալ վշտի: Ռուսաս նախ իր քովը գտնուող մեծամեծներուն յուզուած պատմեց պատահած աղէտներուն մեծութիւնը և յետոյ իր գօտիէն հանեց գաշոյնը և ըստ պաննեց ինքզինք :

Այսպէս մեռաւ Ուրարտուի հայրենասէր և պատուախնդիր թագաւորը, որուն մահէն ետք Ուրարտուն չատ տկարացաւ և դիմեց զէպի կործանում :

ՌԱՅԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ամրացնել, քաղաքագէտ, պատուախնդիր :

ԸՆԴՆԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ

1- Ի՞նչ տեսակ թագաւորներ կը կոչուին դիւանագէտ կամ քաղաքագէտ: — Ներկայացնել Ռուսաս Ա. իրեն քաղաքագէտ արքայ եւ անոր կազմած զաշնակցութիւնը իրեն քաղաքագիտական լուրջ գործ ընդդէմ Ասորեստանի :

2- Հիթիթներու թագաւորութիւնը երկու մասի կը բաժնուի. ա) Հիւսիսային Հիթիթներու երկիր, որ կը գտնուէր մօտաւորապէս Գապադովկիոյ եւ անոր շրջականներու մէջ եւ որ կործանեցաւ, ինչպէս տեսանք, Փռիւզ-Մոսքերու արշաւանքով՝ 1200 թուին (Ք. Ա.): բ) Հարաւային Հիթիթներու երկիր, որ կը գտնուէր Գիլիկիոյ եւ հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ, մայրաքաղաք ունենալով Կարկեմիօր (Ճարապլուս): Հարաւային Հիթիթները վերջնական հարուածը կրեցին Ասորեստանի Սարգոն թագաւորէն՝ 717 թուին [Ք. Ա.] եւ այսպիսով անհետացան պատմութեան թատերաբեմէն: Ռուսաս Ա. բնականաբար զաշնակիցն էր հարաւային Հիթիթներու :

Իսկ Մասիերը, որոնք՝ ինչպէս տեսանք՝ Փռիւզ-Մոսքերու հետ մտան Փոքր Ասիա, կը բնակէին Սիւրիոյ հիւսիսը եւ Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան կողմը :

3- Ընդգծել Ռուսասի խոր յուսահատութիւնը եւ անձնասպանութիւնը՝ Խաղի մեծ աստուծոյ զերի տարուելով. — Անոր անձնասպանութիւնը ճշմարիտ հայրենասիրութեան եւ պատուա-

խնդրութեան ապացոյց մըն է :

4- Մուսասիրը սրբազան քաղաք մըն էր: — Բացատրել թէ ի՞նչ է սրբազան քաղաքը, յիշելով օրինակներ :

ՀԱՐՅԱՐԱՆ

1- Ռուսաս Ա. ի՞նչ գործեր կատարեց երբ նոր գահ բարձրացաւ: 2- Ռուսասի ժամանակ ո՞վ էր Ասորեստանի թագաւորը: 3- Ի՞նչ ծրագիր ունէր Սարգոն: 4- Ռուսաս ի՞նչ ըրաւ իր հայրենիքը Ասորեստանի դէմ պաշտպանելու համար: 5- Սարգոն ինչո՞ւ կռուեցաւ Հիթիթներու եւ Մոսքերու հետ: 6- Պատմէ՛ Սարգոնի մղած կռիւը Ռուսասի դէմ: 7- Ո՞ւր եւ ե՞րբ տեղի ունեցաւ կռիւը: 8- Սարգոն ի՞նչ կը պատմէ իր արժանագրութեան մէջ: 9- Պատմէ՛ Մուսասիր քաղաքի գրաւումը: 10- Ի՞նչ ըրաւ Ռուսաս, երբ իմացաւ թէ գերի տարուած է Խալդի աստուածը: 11- Ինչո՞ւ: 12- Պիտի ուզէի՞ր Ռուսասը դնել քու սիրած թագաւորներուդ անուններուն քով:

ՀՐԱՀԱՆԻ

1- Յոյց տալ քարտէսի վրայ հարաւային Հիթիթներու եւ Մոսքերու երկիրները, ինչպէս նաեւ Մուսասիրի եւ Ուաւս լեռան տեղերը:

2- Շարադրութիւն մը գրել հետեւեալ երկու նիւթերէն մէկուն մասին.

ա- Ռուսասի կազմած դաշնակցութիւնը, իրբեւ խելացի թագաւորի գործ: — Ռուսաս Ա. ինչո՞ւ դաշնակից եղաւ շրջակայ ազգերու հետ:

բ- Ռուսասի մահը (խորհրդածութիւններ):

Ը. ԴԱՍ

ա- ՌԻՐԱՐՏՈՒԻ ՏԿԱՐԱՑՈՒՄԸ

Ռուսաս Ա. ի դժբախտ մահէն ետք՝ Ուրարտուն սկսաւ տկարանալ և դիմել դէպի կործանում: Ռուսասի յաջորդեց Արգիսիս Բ., որ աշխատեցաւ հաշտ ապրիլ Ասորեստանցիներուն հետ: Անիկա Ասորեստանի թագաւորին նուէր ղրկեց ընտիր ձիեր, որպէս բարեկամութեան նշան:

Արգիստիս Բ.ի յաջորդեց Ռուսաս Բ., որուն օրով Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորին երկու որդիները սպաննեցին իրենց հայրը և փախան Ուրարտու ։

Ռուսաս Ա.ի մահէն ետք ուրիմն Ուրարտուի թագաւորները տկարացան և այլևս չկրցին կոռել Ասորեստանի դէմ։ Անոնք ամփոփուեցան Ուրարտուի սահմաններու մէջ և զբաղեցան շինարարութեամբ. — Շինեցին տաճարներ ու պալատներ, որոնց մնացորդները մինչեւ հիմա կ'երևին Հայաստանի մէջ։ Ուրարտուի վերջին թագաւորները ատեն-ատեն թանկագին ընծաներ և ընտիր ձիեր կը զրկէին Ասորեստանի թագաւորներուն, անոնց բարեկամութիւնը շահելու համար ։

Բ- ՌԻՐԱՐՏՈՒԻ ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Ուրարտական թագաւորութիւնը կործանեցաւ Է. դարուն (Ք.Ա.)։ Անոր կործանման պատճառներն էին.

1- Ասորեստանի հզօր թագաւորներուն դէմ Ուրարտուի թագաւորները մղեցին երկարատե ու ծանր պատերազմներ, որոնք շատ տկարացուցին երկիրը։

2- Է. դարուն (Ք.Ա.), Կովկասեան Լեռներէն անցնելով, ատեն-ատեն Փոքր Ասիա արշաւեցին հնդեւրոպական բարբարոս ցեղեր, որոնք մեծ աւերներ ու կոտորածներ կատարեցին Ուրարտուի մէջ։ Այդ յարձակող ցեղերն էին Սկիւթացիները, Կիմերները և Սակերը, որոնք ուժասպառ ըրին Ուրարտուն։

3- Այս բարբարոս ցեղերու արշաւանքէն ետք, վերջապէս հնդեւրոպական Արմէնները յարձակեցան Ուրարտուի վրայ, որ արդէն շատ տկարացած էր։

Արմէնները Է. դարուն (Ք.Ա.) մտան Ուրարտու և կործանեցին Ուրարտական թագաւորութիւնը։

Ահա այս պատճառներով կործանեցաւ և վերջացաւ Ուրարտական թագաւորութիւնը։

Ուրարտացիներու երկիրը զրացի էր Ասորեստանի, որ անգութ և բռնակալ աէրութիւն մըն էր և կ'ազէր բոլոր ազգերը իրեն լուծին տակ առնել: Ուրարտացիները ազատասէր էին և քաջամարտիկ: Անոնք չուզեցին մանկ Ասորեստանի լուծին տակ և տեսական կերպով պայքար մղեցին անոր դէմ: Ուրարտացիները սպառեցան՝ ազատութեան համար կռիւներ մղելով: Անոնք զոհուեցան իրենց ազատութեան համար: Ասոր համար պիտի սիրենք և պիտի ընդունինք զիրենք իբրեւ մեր արժանաւոր նախահայրերը:

ԲԱՅԱՏՐԱԼԻ ԲԱՌՆԵՐ

Ռարբարոս, քաջամարտիկ, նախահայր:

ԸՆԴԼԱՅՆԱԼԻ ԿԷՏՆԵՐ

1- Նշանաւոր էին Հայաստանի ժիրը, որոնք նուէր կը զըրկուէին օտար թագաւորներու:

2- Է. դարուն (Ք. Ա.) հնդեւրոպական բազմաթիւ ազգեր խուժեցին Փոքր Ասիա եւ մեծ տակնուվրայութիւններ յառաջացուցին:

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Ռուսաս Ա. ի մահէն ետք Ուրարտուն ի՞նչ վիճակի ենթարկուեցաւ: 2- Ի՞նչ ըրաւ Արգիստիս Բ.: 3- Արգիստիս Բ. ի յաջորդին՝ Ռուսաս Բ. ի ժամանակ որո՞նք փախստական եկան Ուրարտու: 4- Ռուսաս Ա. ի յաջորդները ի՞նչ գործերով զխաւորաբար զբաղեցան: 5- Ե՞րբ կործանեցաւ Ուրարտական թագաւորութիւնը: 6- Յիշէ՛ միառմի Ուրարտուի թագաւորութեան կործանման պատճառները: 7- Ի՞նչ նպատակով Ուրարտացիները տեւական կռիւ մղեցին Ասորեստանի դէմ: 8- Գարժէ՞ սիրել զիրենք:

Թ. Դ Ա Ս

ա. ՈՒՐԱՐՏԱՑԻՆԵՐՈՒ ԿՐՕՆԸ

Ուրարտացիները կը պաշտէին բազմաթիւ աստուածներ. անոնք բազմաստուածեան էին: Իրենց բոլոր աստուածները արական էին: Ուրարտուի իւրաքանչիւր քաղաքը, գիւղը և նոյնիսկ տունը ունէր իր պաշտպան աստուածը: Աստուածները կը պաշտպանէին այն մարդիկը, որոնք զոհ կը մատուցանէին իրենց:

Ուրարտացիներու գլխաւոր երեք աստուածներն էին Խալդի, Տէխսպաս և Արդիփիս, որոնք երրորդութիւն մը կը կազմէին: Ուրարտացիներու ամենամեծ աստուածն էր Խալդին, որ Ուրարտուի պաշտպանն էր: Ուրարտուի բնակիչները Խալդի աստուծոյ անունով իրենք զիրենք կը կոչէին Խալդիներ: Խալդի աստուածը մասնաւորաբար կը պաշտպանէր հայրենիքին համար պատերազմողները:

Տէխսպասը երկինքի աստուածն էր, իսկ Արդիփիս՝ արեւ - աստուած: Ուրարտացիներու իգական միակ աստուածն էր Շարիս, զոր Ասորեստանցիներէն փոխ առած էին:

Ուրարտացիները իրենց աստուածներուն կը զոհէին եղներ, ոչխարներ, ձիեր: Իսկ իբրեւ նուէր կը բերէին անուշահոտ իւղեր, խունկ, գինի, միս և այլն: Աստուածներու ծառայողները քուրմերն էին, որոնք մեծ թիւ մը կը ներկայացնէին և կազմած էին առանձին դասակարգ: Քրմապետը թագաւորն էր: Ուրարտացիները իրենց աստուածներուն համար կը շինէին մեհաններ, ուր կը դնէին անոնց արձանները: Աստուածներու պատկերը կը ներկայացուէր մարդու մարմնով և կենդանիի գլուխով: Մուսասիրը սրբազան քաղաք էր, ուր կը գտնուէր Խալդի աստուծոյ գեղեցիկ մեհանը, զոր աւերեց Ասորեստանի Սարգոն թագաւորը:

Բ- ՈՒՐԱՐՏԱՑԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Ուրարտացի ժողովուրդը բաժնուած էր երեք դասագարգի. ա- Քուրմեր, բ- Ազնուականներ եւ գ- Հասարակ ժողովուրդ: Քուրմերը կը կատարէին կրօնական պաշտամունք. անոնք զարգացած էին: Ազնուականները շատ հարուստ էին. անոնք տէրն էին երկրի հողերուն ու հարստութիւններուն: Զինուորը լլալու իրաւունքը կը պատկանէր ազնուականներուն: Իսկ հասարակ ժողովուրդը աղքատ էր եւ կ'աշխատէր ի հաշիւ ազնուական դասակարգի: Ամբողջ երկրին բացարձակ տէրը թագաւորն էր, որ կը բնակէր չքեղ պալատի մէջ:

Ուրարտացիները ունէին բազմաթիւ փոքրիկ քաղաքներ, որոնք պարիսպներով եւ աշտարակներով ամրացուած էին: Խիտ բնակչութիւն մը կ'ապրէր Ուրարտուի մէջ:

Գ- ՈՒՐԱՐՏԱՑԻՆԵՐՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Ուրարտացիները ունեցած են բարձր քաղաքակրթութիւն մը: Անոնք շատ յառաջդիմած էին արհեստներու եւ արուեստներու մէջ:

Ժողովուրդին գլխաւոր երկու զբաղումներն էին երկրագործութիւնն ու անասնաբուծութիւնը: Առատօրէն ցօրհն կ'արտագրէին: Իսկ կենդանիներէն կը բուծանէին կովը, ոչխարը, ձին, ջորին եւ այլն:

Ուրարտացի ժողովուրդը մեծ ճարտարութիւն ցոյց տուած է հեռեհալ արհեստներու եւ արուեստներու մէջ:

1- Մեհաղագործութիւն. — Ուրարտուի մէջ առատօրէն կը գտնուէր պղինձը, որով Ուրարտացի պղնձագործները կը շինէին ընտիր ամաններ ու կաթսաներ: Ուրարտացի մետաղագործները երկաթով ճարտարօրէն կը շինէին զանազան գործիքներ ու զէնքեր: Իսկ Ուրարտացի ոսկերիչները արծաթի եւ ոսկիի

վրայ կը գծէին սքանչելի և նուրբ նկարներ: Ուրարտացիները նշանաւոր սակերիչներ էին: Վան քաղաքի հայ վարպետ սակերիչները իրենց արուեստը ժառանգած են Ուրարտացիներէն:

2- ՃԱՐՏԱՐԱՐԱԿԵՏՈՒԹԻՒՆ. — Ուրարտուի մէջ շատ զարգացած էր ճարտարապետութիւնը: Մեր երկիրը հարուստ էր ընտիր քարերով, որով Ուրարտացիները շինած են գեղեցիկ պալատներ ու շէնքեր: Ուրարտացի որմնադիրները գոյնզգոյն քարերով գիւտէին զարդարել իրենց շինած տուները: Գիւտունները մասնաւորաբար Վան քաղաքի մէջ պեղումներով երեւան հանած են ուրարտական շէնքեր, որոնք իրենց գեղեցկութեամբ կը զարմացնեն այցելուները:

Ուրարտացիները իրենց հողերը սոռգելու համար շինած են խոշոր ու զարմանալի ջրանցքներ ու ջրմուկներ, որոնք մինչև հիմա կանգուն մնացած են: Նշանաւոր է Վանի մեծ ջրմուկը, զոր շինած է Մենուաս Ա. թագաւորը:

3- ԿԱՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ. — Ուրարտացիները իբրև թուղթ կը գործածէին կաւը, որուն վրայ կը զրէին իրենց սեպագիր տառերով: Ուրարտացիները շինած են կաւէ գեղեցիկ սափորներ, կուժեր ու կարասներ, որոնք նկարազարդուած են յաճախ:

Ուրարտացիները զարգացած էին նաև ուսայնանկութեան, գունաւոր կերպասներ հիւսելու արհեստին ու կահագործութեան մէջ:

Ուրարտացիները ճարպիկ վաճառականներ էին: Անոնք իրենց արտադրութիւնները կը վաճառէին հեռաւոր երկիրներու մէջ: Ապրանքներու փոխադրութիւնը կը կատարէին եփրատ և Տիգրիս գետերու միջոցաւ: Ուրարտացիները ուռիէ կը շինէին լաստեր կամ նաւեր, որոնք կաշիով պատուած էին: Այս լաստերով կը նաւարկէին մինչև Բաբելոն, ուր կը ծախէին իրենց ապրանքը և յետոյ գետն ի վեր գրաստներով կը վերադառնային իրենց հայրենիքը:

Ուրարտացիներու Գիրք. — Ուրարտացիները կը գործածէին սեպագիրը, զոր սորվեցան Ասորիստանցիներէն: Ամենէն աւելի Ուրարտացի քուրմերը հմուտ էին սեպագրութեան: Ուրարտուի թագաւորները իրենց քաջագործութիւններն ու շինարարութիւնները սեպագիր տառերով արձանագրած են ժայռերու վրայ:

Հին ժողովուրդներու գործածած գրին մէկ ուրիշ տեսակն էր պատկերագիրը. կամ մեհենագիրը, զոր Ուրարտացիները քիչ անգամ կիրարկած են:

ԲԱՅԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

Բազմաստուածեան, պաշտպան աստուած, քուրմ, կրօնական պաշտամունք, մարտարութիւն, մետաղագործութիւն, մարտարապետութիւն, ջրանցք, կաւագործութիւն, ոստայնանկութիւն, կահագործութիւն, ուռի, լաստ, գրաստ:

ԸՆԴՈՒՄՆԵՐԻ ԿԷՏ

Վերստին խօսիլ հին ժողովուրդներու գործածած երկու տեսակ գիրերու՝ մեհենագրի եւ սեպագրի մասին, բաղդատելով զանոնք իրարու հետը. ըստ 31 ըդ. էջի նկարներուն:

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Ուրարտացիները քանի՞ աստուածներ կը պաշտէին: 2- Իրենց աստուածները ո՞ր սեռի կը պատկանէին: 3- Ամէն քաղաք, գիւղ ու տուն ունէ՞ր իր պաշտպան աստուածը: 4- Աստուածները ե՞րբ մարդիկը կը պաշտպանէին: 5- Որո՞նք են Ուրարտացիներու գլխաւոր երեք աստուածները: 6- Խօսէ՞ իրաքանչիւրին մասին: 7- Ուրարտացիները իգական աստուած ունէ՞ին: 8- Ուրարտացիները ի՞նչ կը զոհէին եւ ի՞նչ նուէր կը բերէին իրենց աստուածներուն: 9- Որո՞նք կը ծառայէին աստուածներուն: 10- Ո՞վ էր քրմապետը: 11- Ուրարտացիները ո՞ր կը զնէին իրենց աստուածներուն կուռքերը: 12- Ի՞նչ ձեւով կը ներկայացնէին իրենց աստուածներուն կերպարանքը: 13- Ո՞րն էր Ուրարտացիներուն սրբազան քաղաքը:

14- Ուրարտացի ժողովուրդը քանի՞ դասակարգի բաժնուած էր: 15- Խօսէ՞ իւրաքանչիւր դասակարգի մասին: 16- Ի՞նչ իրաւունք ունէր թագաւորը: 17- Խօսէ՞ Ուրարտուի քաղաքներուն եւ անոնց բնակիչներուն խտութեան մասին:

18- Ուրարտացիները ի՞նչ տեսակ քաղաքակրթութիւն մը ունեցած են: 19- Որո՞նք են Ուրարտացիներուն զլխաւոր երկու զրադումները: 20- Ուրարտացիները ո՞ր արհեստներու եւ արուեստներու մէջ ճարտարութիւն ցոյց տուած են: 21- Խօսէ՛ իւրաքանչիւրին մասին: 22- Խօսէ՛ Ուրարտացիներու վաճառականութեան մասին: 23- Ի՞նչով Բաբելոն կ'երթային՝ վաճառականութիւն ընելու: 24- Հին ժողովուրդները քանի՞ տեսակ գիր կը գործածէին: 25- Ուրարտացիները ո՞ր տեսակը կը գործածէին:

Ա.ՂԱԻԻՐՆԵՐ

Ուրարտացիներու Բաղաճական Պատմութեան համար. — Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, Հտր. Առաջին, 1917, Թիֆլիս, էջ 234—249, 250—313, Հ. Յակ. Վ. Տաշեան, Ուսումն Դասական Հայերէն Լեզուի, 1920, Վիեննա, էջ 383—412, Հ. Ս. Տ. Մովսէսեան, Պատմութիւն հայոց, Ա. Հտր., 1922, Վենետիկ, էջ 74—116, Հ. Յովսէփ Վ. Սանտալճեան, Ասորիստանեան եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք, 1901, Վիեննա, Ազգ. Մատեն. Թիւ Խ., Մ. Շորէք, Հայաստան, Գրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան, 1904, Վիեննա, Ազգ. Մատեն. Թիւ Ծ., Հ. Յ. Վ. Տաշեան, Հաթեր եւ Ուրարտեանք, 1934, Վիեննա: Տեսնել նաեւ Դօլէնսի եւ Ա. Խաչի, Գէորգ-Մեսրոպի, Կարապետ Բասմաջեանի, Ստ. Պալասանեանի, Մատ. Գարագաշեանի, Kévonk Aslan-ի Հայոց պատմութեան ձեռնարկները:

Ուրարտացիներու Կրօնի եւ Բաղաճակրութեան համար. — Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, էջ 226—230, 230—234, 299—308, Հ. Յ. Տաշեան, Ուսումն Դասական Հայերէն Լեզուի, էջ 412—417, Հ. Ս. Տ. Մովսէսեան, Պատմութիւն Հայոց, էջ 44—76:

ԵՌԱՄՍԵԱՅ ԾՐԱԳԻՐ

Ա- ՄԱՐԴԱՅԻՆ ՑԵՂԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

* * * Հայոց հնդեւրոպական նկատուելուն պատճառները:

Բ- ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ

ա— ԱՆՈՆՑ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

բ— ԳԱՂԹԻՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

գ— ԳԱՂԹԻՆ ՈՒՂԵԳԻԾԸ

Գ- ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱԲՆԻԿՆԵՐԸ

ա— ՍՈՒԲԱՐԻՆԵՐԸ (?—2000 ք. ա.)

բ— ԽԱՐԻԻ-ՄԻՏԱՆԻՆԵՐԸ (2000—1200 ք. ա.)

գ— ՓՈՒԻԻԳ-ՄՈՍՔԵՐՈՒ ԵՒ ՀԻԹԻՅՆԵՐՈՒ ԳԱՂԹՆ ՈՒ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ (1200—թ. ԴԱՐ ք.ա.)

Դ- ՈՒՐԱՐՏԱՑԻՆԵՐԸ (թ. ԴԱՐ ք.ա.)

1— ԾԱԳՈՒՄԸ

2— ԵՐԿԻՐԸ

3— ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ. - (միայն կարեւորները նկատի առնուած են):

I - ԱՐԱՄԷ

II - ՍԱՐԴՈՒՐ Ա.

III - ՄԵՆՈՒԱՍ Ա.

IV - ԱՐԳԻՍՏԻՍ Ա.

V - ՍԱՐԴՈՒՐ Բ.

VI - ՌՈՒՍԱՍ Ա.

Այս թագաւորներուն մղած
պատերազմներն ու անոնց
շինարարութիւնները:

4— ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ Է. ԴԱ-
ՐՈՒՆ [ք.ա.] ԵՒ ԱՆՈՐ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ:

5— ՈՒՐԱՐՏԱՑԻՆԵՐՈՒ ԿՐՕՆԸ ԵՒ ԲԱՂԱԲԱԿՐԹՈՒ-
ԹԻՒՆԸ:

Ժ. ԴԱՍ

ա- ՀՆԴԵԻՐՈՊԱԿԱՆ ԱՐՄԷՆՆԵՐՈՒ

ՄՈՒՏՔԸ ՈՒՐԱՐՏՈՒ

Արմէնները հնդեւրոպական ցեղ մըն էին։ Անոնք, միւս հնդեւրոպական ժողովուրդներու հետ, եկան Կեղրոնական Ասիայէն։ Արմէնները երկար ժամանակ բնակեցան Եւրոպայի մէջ (Սև Մովու հիւսիսային կողմը, Դանուբ գետի հովիտին մէջ և Թրակիա)։ Յետոյ ԺԲ. դարուն (Ք. Ա.) Փոքր Ասիա մտան Փոլսկ-Մոսքերու հետ, որոնք նոյնպէս հնդեւրոպական ժողովուրդ մըն էին։ Արմէնները բաւական ժամանակ բնակեցան Փոլսկիոյ մէջ։

Է. դարուն (Ք. Ա.) Արմէնները արեւմտեան կողմէն մտան Ուրարտու, անցնելով Եփրատ գետէն։ Ուրարտացիները ուժեղ դիմադրութիւն մը ցոյց տուին նորեկ Արմէններու դէմ, բայց պարտուեցան և մտան Արմէններու իշխանութեան տակ։ Արմէնները չհետաքան Ուրարտուէն, այլ հոն բնակեցան։ Իրենք եղան իշխողները, մինչդեռ Ուրարտացիները դարձան հպատակ և կազմեցին հասարակ ժողովուրդը։

Հնդեւրոպական Արմէնները աստիճանաբար թափանցեցին ամբողջ Ուրարտուի մէջ։ Այս թափանցումը տևեց Է. դարէն մինչև Ն. դար (Ք. Ա.)։ Արմէնները Ուրարտուի նահանգներու մէջ կը մտնէին երբեմն կռիւով և երբեմն խաղաղութեամբ։ Վերջապէս հնդեւրոպական Արմէնները տարածուեցան ամբողջ Ուրարտուի մէջ։

Արմէն և Ուրարտացի ժողովուրդները ընդմիշտ բնակակից եղան։ Միասին ապրելով, անոնք ձուլուեցան իրարու հետ և կազմեցին մէկ ցեղ։

Հայ ազգը այս երկու ցեղերու ձուլումէն առաջ եկաւ։

Մեր լեզուն, աբիւնը, գանկը, մաւմինը և սովորութիւնները թէ՛ ուրարտական են և թէ՛ ար-

մենական :

Ուրեմն մենք հաւասարապէս թէ՛ Ուրարտացի
ենք և թէ՛ հնդկերոպական Արմէն :

ԲԱՑԱՏՐԵԼԻ ՈՒՍՈՒՅԶԻՆ ԿՈՂՄԵ

Բ- ԽԱՌՆՈՒՐԴ ՑԵՂԵՐ

Տիեզերքի մէջ իսկապէս չկայ գտարիւն կամ
անխառն ցեղ: Բոլոր ազգերը քիչ կամ շատ չափով
խառնուած են ուրիշ ցեղի մը կամ ցեղերու հետ:

Ցեղերու այս ձուլումը սակայն պէտք է ընդու-
նիլ իբր բացասական երեւոյթ: Քաղաքակրթու-
թիւնը զարգացած է այն ազգերու մէջ, որոնք ձու-
լուած ցեղեր են: Օրինակ Եգիպտացիները, Հիթիթնե-
րը, Խարրի-Միտանիները, Յոյները, Գերմանացիներ-
ը, Ֆրանսացիները խառնուած և նոյն ստեղծման
շատ զարգացած ցեղեր եղած են: Ձուլուած ցեղ ըլլա-
լու պարագան երբեք արգելք է քաղաքակրթուելու.
ընդհակառակը երկու ցեղերը երբ ձուլուին, յաճախ
կ'երիտասարդանան և աւելի արագ կը սկսին քաղա-
քակրթուիլ:

Հայերը, ինչպէս աշխարհի վրայ ուրիշ ցեղ,
խառնուրդ ցեղ մըն են:

Մենք տեսնք որ է. դարուն Ուրարտու մտնող
հնդկերոպական Արմէնները ձուլուեցան տեղացի Ուրար-
տացիներու հետ, որոնք իրենց կարգին ձուլուին էին
չորս ցեղերու՝ Սուբարիներու, Խարրի-Միտանիներու,
Մոսքերու և Հիթիթներու:

Է. դարէն մինչև Ե. դարը (Ք. Ա.)՝ հնդկե-
րական Արմէնները և Ուրարտացիները միասին ապ-
րելով ձուլուեցան իրարու հետ և առաջ բերին Հայ
ցեղը:

Հայութեան համար օգտակար եղած է այս ձու-
լումը, վասնզի Հայերը ժառանգած են հնդկերոպական
Արմէններու կոռուլը և Ուրարտացիներու ուշիմու-
թիւնը:

ԲԱՅԱՏՐՆԼԻ ԲԱՌՆԵՐ

Թափանցել, բնակակից, սովորութիւն, գտարիւն, անխառն, բացասական երեւոյթ, կորով :

ԸՆԴԼԱՅՆՆԵՐԻ ԿԷՑ

Բացատրել թէ ի՞նչպէս տեղի կ'ունենայ երկու ժողովուրդներու ձուլումը :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Արմէնները ո՞ր ցեղին կը պատկանին: 2- Նախապէս ո՞ր երկիրներու մէջ բնակած են: 3- Պատմէ՛ Արմէններու Ուրարտու մուտքը: 4- Արմէնները ի՞նչպէս ծուլուեցան տեղացի Ուրարտացիներու հետ: 5- Մենք ո՞ր ցեղերու ձուլումէն առաջ եկած ենք: 6- Տիեզերքի մէջ կա՞յ գտարիւն ցեղ մը: 7- Ցեղերու ձուլումը օգտակա՞ր թէ վնասակար եղած է: 8- Տո՛ւր օրինակներ: 9- Ո՞ր ցեղերու արիւնէն մաս կայ Հայոց մէջ: 10- Այս ձուլումը օգտակար եղա՞ծ է Հայերու համար :

ՀԲԱՀԱՆԴ

Քարտէսի վրայ ցոյց տալ Եւրոպայի այն երկիրները, ուր բնակեցան Արմէնները :

ԱՂԲՈՒՐ

Բոլոր ժողովուրդներու, ինչպէս նաեւ Հայոց խառնուրդ ցեղ ըլլալու տեսութեան մասին խօսած է Պրոֆ. Ա. Խաչատրեան «Հայաստանի Սեպագր. Շրջանի Պատմութեան մէջ», էջ 60—73, 274—284 :

ԺԱ. Դ Ա Ս

ՀԱՅ ԵՒ ԱՐՄԷՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Մենք երկու անուն ունինք. Հայ և Արմէն: Սկիզբէն ի վեր մենք զմեզ կոչած ենք Հայ: Օտարները ընդհանրապէս մեզ կը ճանչնան Արմէն կամ Էրմէնի անունով :

Ուրեմն երկու անուն ունի հայ ազգը, կարգ մը ուրիշ ազգերու պէս. օրինակ՝ Գերմանացիները, ռուսները կը կոչուին նաեւ Ալլըմաններ, Ֆրանսացիները՝ ֆրանս ծանօթ են նաեւ Գաղղիացի անունով :

Մեր երկու անուն ունենալը ապացոյց է թէ մենք երկու ժողովուրդներէ բաղկացած ենք :

Ա- ԱՐՄԷՆ ԱՆՈՒՆԸ

Եկուոր հնդեւրոպական ժողովուրդը շատ կանուխէն կը կոչուէր ԱՐՄԷՆ, երբ տակաւին Դանուբ գետէն կ'անցնէր:

Արմէն անունը հնդեւրոպական բառ մըն է. կազմուած է երկու արմատներէ՝ առ և մէն: Առ-ը արի բառին արմատն է և կը նշանակէ քաջ կամ արի: Մէնը կը նշանակէ մարդ. օրինակ մանուկ բառին մէջ, որ կը նշանակէ պզտիկ մարդ :

Ուրեմն Արմէն բառը կը նշանակէ արի մարդ: Մեր հնդեւրոպական նախնիքը քաջ և ռազմասէր էին. անոնք կը սիրէին արիութիւնը կամ քաջութիւնը: Ատոր համար իրենք զիրենք կոչած են քաջ մարդ:

Բ- ՀԱՅ ԱՆՈՒՆԸ

Հնդեւրոպական Արմէններու Ուրարտու մտնելէն շատ առաջ մեր երկրին հիւսիսային մասը կը կոչուէր Հայասա: Հայասայի բնակիչները հաւանաբար կը կոչուէին «Հայ»եր: Ուրեմն Հայ անունը մենք ժառանգած ենք Հայաստանի նախաբնիկներէն :

ԲԱՅԱՏԵՐՈՒ ԲԱՌՆԵՐ

Ընդհանրապէս, ապացոյց, եկուոր, նախնիք :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Մենք քանի՞ անուն ունինք : 2- Մենք զմեզ ի՞նչ կը կոչենք : 3- Օտարները ի՞նչ անունով կը ճանչնան մեզ : 4- Օտար ազգեր ալ կա՞ն, որոնք մէկէ աւելի անուն ունենան : 5- Մեր երկու անուն ունենալը ի՞նչ բանի ապացոյց է : 6- Որո՞նք աւմէն կը կոչուէին : 7- Ի՞նչ կը նշանակէ արմէն բառը : 8- Ուրկէ՞ ծագած է հայ անունը :

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Հայ անունին ծագման համար առաջ բերուած վերոյիշեալ մեկնութեան աղբիւրն է Պրոֆ. Ա. Խաչատրեանի Հայաստանի Սեպագրական Շրջանի Պատմութիւնը (էջ 41—48, 548—9) : Տեսնել նաեւ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1933, էջ 429—32 :

ԺԲ. Դ Ա Ս

ՀԱՅԵՐԸ ՄԱՐԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

ա- ՆԻՆՈՒԷԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Եօթներորդ դարուն (Ք. Ա.) Արմէնները մտան Ուրարտու և սկսան պայքարիլ տեղացի բնիկ ժողովուրդին դէմ, զայն ընկճելու և իրենց իշխանութեան տակ առնելու համար :

Այս ժամանակ Ասորեստան սկսած էր տկարանալ. անիկա այլևս չունէր իր նախկին զօրութիւնը : Ասորեստանի դրացի ժողովուրդները՝ Մարերը, Բարեւլացիները և Պարսիկները դաշնակից եղան կործանելու համար Ասորեստանը, որ զիրենք երկար դարերէ ի վեր կը չարչարէր : Դաշնակից այս ազգերուն առաջնորդն էր Կիաֆաա Ա., Մարերու քաջ թագաւորը :

Հնգերոպական Արմէնները, որոնք այս ժամանակ նոր մտած էին Ուրարտու, օգնեցին Մարերու և անոնց դաշնակիցներուն, որպէս զի կործանեն Նինուէն, Ասորեստանի մայրաքաղաքը : Վերջապէս 606 թուին (Ք. Ա.), Մարերը և անոնց դաշնակիցները գրաւեցին Նինուէն և հիմնադրեցին կործանեցին զայն : Ասորեստանի վերջին թագաւորը, թշնամիին ձեռքը չիյնալու համար, ինքզինքը նետեց իր պալատի բոցերու մէջ և այրեցաւ :

Ասորեստանի տեղ զօրացան և աշխարհակալ տէրութիւն դարձան Մաքեր : Ասորեստանի ենթակայ նախկին երկիրները մտան Մարերու գերիշխանութեան տակ : Հայաստան ևս ինկաւ Մարերու գերիշխանութեան տակ :

Բ- ՄԱՐԵՐԸ ԿՕԳՆԵՆ ԱՐՄԷՆՆԵՐՈՒ

Մարերու իշխանութեան տակ նորեկ Արմէնները օգտուեցան, մինչդեռ Ուրարտացիները անտեսուեցան : Մարերը կ'օգնէին Արմէններու, որովհետեւ քաջ և կռուող Արմէնները օգնած էին իրենց, Ասորեստանը

կործանելու համար: Արմէններու թագաւորը Մարերու թագաւորին կու տար տարեկան տուրք և զինուոր: Արմէնները այս ժամանակ շարունակեցին կազմակերպուիլ և զօրանալ:

Գ. ԱՐՄԷՆՆԵՐՈՒ ԵՐՈՒԱՆԴ ԹԱԳԱՒՈՐԸ

Զ. դարուն (Ք. Ա.) Հայաստանի թագաւորն էր ԵՐՈՒԱՆՈՂ, որ Արմէն ցեղէն էր: Երուանդի ժամանակ Արմէնները բաւական զօրացած էին. իսկ Մարերը, ընդհակառակը, տկարացած էին: Երուանդ ազատաւէր թագաւոր մըն էր: Անիկա չէր ուզեր Մարերու իշխանութեան տակ մնալ: Ուստի Երուանդ ապստամբեցաւ Մարերու թագաւորին դէմ: Մարերու թագաւորն էր Կիւքսար Բ., որ Երուանդի ապստամբութիւնը զսպելու համար Հայաստան ղրկեց Կիւրոս զօրավարը, որ պարսիկ էր ցեղով: Կիւրոս բանակով մը եկաւ Հայաստան: Պաշարեց ապստամբ Երուանդը և յաղթեց անոր: Երուանդ գերի ինկաւ Կիւրոսի ձեռքը: Կիւրոս սակայն ազատ արձակեց Երուանդը և անոր հետ բարեկամացաւ Տիգրանի շնորհիւ, որ Երուանդ թագաւորի որդին էր և մտերիմ ընկերը՝ Կիւրոսի:

Կիւրոս ասկէ ետք աշխատեցաւ հաշտեցնել Արմէններն ու տեղացիները, որոնք ատեն-ատեն իրարու հետ կռիւ կ'ունենային:

Կիւրոս և Տիգրան դաշնակից եղան: Տիգրան խոստացաւ Մարերու օգնել զրամով և մանաւանդ իր քաջ զինուորներով:

ԲԱՅԱՏՐԵԼԻ ԲԱՌԵՐ

Ընկճել, առաջնորդ, հիմնայտակ կործանել, գերիշխանութիւն, անտեսողեցան, տարեկան տուրք, կազմակերպուիլ:

ԸՆԴԼԱՅՆԵԼԻ ԿԷՑՈՐ

1- Նինուէի կործանման եւ Մարերու յաղթանակին մէջ տեսնել հնդեւրոպական ժողովուրդներու յաղթանակը: — Առաջաւոր Ասիան այլեւս կ'ազատի Սեմական ժողովուրդներու լուծէն եւ կը

մտնէ հնդկերոպական ժողովուրդներու գերիշխանութեան տակ :

2- Պատմել Նինուէի զրաւման մանրամասնութիւնները :

3- Ըսել թէ Կիւրոս ի՞նչ նպատակ ունէր Արմէնները սիրաշահելու մէջ :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Արմէնները ի՞նչպէս վարուեցան տեղացիներուն հետ, երբ Ռարտու մտան: 2- Է. դարուն (Ք. Ա.) Ասորեստանի ոյժը ի՞նչ վիճակի մէջ կը գտնուէր: 3- Որո՞նք դաշնակից եղան կործանելու համար Ասորեստանը: 4- Ինչո՞ւ ուզեցին կործանել Ասորեստանը: 5- Ո՞վ էր առաջնորդը դաշնակից այս ազգերուն: 6- Արմէններն ալ օգնեցի՞ն: 7- Ծ՞րբ տեղի ունեցաւ Նինուէի կործանումը: 8- Ի՞նչ ըրաւ Ասորեստանի վերջին թագաւորը: 9- Ասորեստանի տեղ որո՞նք զօրացան :

10- Մարերու գերիշխանութեան ժամանակ (Է. դարուն Ք. Ա.) Հայաստանի մէջ ո՞ր երկու ժողովուրդները կողք կողքի կ'ապրէին: 11- Մարերը որո՞նք աւելի օգնեցին: 12- Ինչո՞ւ: 13- Արմէններու թագաւորը ի՞նչ կու տար Մարերու թագաւորին :

14- Ո՞վ էր երուանդ: 15- Ի՞նչ ըրաւ անիկա: 16- Ինչո՞ւ համար ապստամբեցաւ: 17- Յարմար ատե՞նն էր ապստամբելու: 18- Ապստամբութիւնը զսպելու համար ո՞վ եկաւ Հայաստան: 19- Ի՞նչ ըրաւ Կիւրոս: 20- Կիւրոս ինչո՞ւ ազատ արձակեց երուանդը: 21- Ուրիշ ի՞նչ ըրաւ Կիւրոս: 22- Տիգրան ի՞նչ յանձն առաւ :

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐ ԹԱԳԱՌՈՐՆԵՐՈՒ

Կիւսասար Ա. (638—595 Ք. Ա.), հիմնադիր
Մարական կայսրութեան և կործանողը
Նինուէն՝ Ասորեստանի մայրաքաղաքը :

Աժդահակ (595—560 Ք. Ա.)

Կիւսասար Բ. (560—536 Ք. Ա.)

ԺԳ. Դ Ա Ս

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ ԴԱՍԱՐԱՆԻ ՄԷՋ ԿԻՒՐՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿՈՒ ԳԱՅ ՏԻԳՐԱՆ ԵՒ ԿԻՒՐՈՍ

ՄՈՒՏՔ

Կիաֆաւ Բ. ի [560—586 Պ. Ա.] ժամանակ Մա-
րական եւրոսիւնը բաւական սկարացած էր : Մաւերու
այս սկարացումէն օգտուելով, հայասակ ազգերէն ոմանք
ապստամբութիւն փորձեցին : Հայոց Յրուանդ բազաւորը
եւս, որ դառնակից էր Մաւերու, պատրաստուեցաւ ապս-
տամբութեան, իր երկիրը ազատագրելու համար : Ապս-
տամբները զօգելու համար՝ Կիաֆաւ Բ. պէտք ունէր զի-
նուորի եւ դրամի : Հայոց բազաւորը մեծեց օգնել դրամով
ու զինուորով, զոր խոստացած էր Մաւերու : Ասոր վրայ,
Կիաֆաւ Բ. կանչեց Կիւրոսը, որ իր ֆեոդիին էր եւ Մա-
րական բանակին սպարապետը, եւ խորհրդակցեցաւ անոր
հետ : Ընթերցման համար դրուած այս հետաքրքրական
հատուածը կը սկսի Կիաֆաւ Բ. ի եւ Կիւրոսի խօսակ-
ցութեամբ :

— Դուն զերջերս կ'ըսէիր թէ, ըսաւ Կիւրոս, Հա-
յոց երուանդ թագաւորը այժմ քեզ կ'արհամարհէ՝ իմա-
նալով թշնամիներու արշաւանքը քեզի դէմ, եւ այլեւս
քեզի չի զրկեր ո՛չ զինուոր եւ ո՛չ տուրք, զոր պար-
տաւոր էր տրամադրել :

— Արդարեւ այդպէս կ'ընէ, ըսաւ Կիաֆաւ Բ. :
Այժմ շուարած եմ : Արդեօք անոր դէմ պատերազմի
երթա՞մ թէ առ այժմ ազատ ձգեմ զայն, որպէս զի
թշնամիներու վրայ չաւելցնեմ նաեւ Հայոց թագաւորը :

— Հայոց քաղաքները ամո՞ւր տեղեր են թէ գիւ-
րին, հարցուց Կիւրոս :

— Ամուր տեղեր չեն, պատասխանեց Կիւրոս :
Սակայն կան լեռներ, ուր կրնան ամրանալ եւ մի մի-
այն երկար պաշարմամբ կարելի է զանոնք զրաւել,
ինչպէս ըրաւ իմ հայրս Աթահակ :

— Եթէ զիս զրկես Հայաստան, Հայոց թագաւորը

պիտի պարտադրեմ որ քեզի տայ զինուոր և դրամ, ինչպէս որ խոստացած էր: Եւ նոյնիսկ կը յուսամ զայն առաջուրնէ աւելի բարեկամ դարձնել քեզի:

— Կը յուսամ թէ Հայերը ինձմէ աւելի քեզի պիտի հնազանդին յօժարակամ: Ինծի ըսին թէ Հայոց թագաւորին որդիներէն մէկ քանիին հետ դուն որս ըրած ես: Եթէ Հայերը մեզի ենթարկենք, ամէն ինչ պիտի ընթանայ մեր փափաքին համաձայն:

Կիւրոս պատրաստութիւններ տեսաւ և գործին յաջողութեան համար աստուածներուն զոհ մատուցանելէ ետք՝ ճամբայ ինկաւ դէպի Հայաստան: Կիւրոս որս ընելով կը յառաջանար, կարծել տալով թէ ինք որսի կ'երթայ և ոչ թէ պատերազմի: Հազիւ թէ ճամբայ ինկած էին, նապաստակ՝ մը երեցաւ, որուն վրայ արծիւ մը խոյացաւ, յափշտակեց և զայն տարաւ մօտակայ բլրակի մը վրայ: Կիւրոս հրճուեցաւ այս դէպքին համար, շնորհակալութիւն յայտնեց Արամազդ աստուծոյ և ըսաւ իր շուրջը եղողներուն.

— Մեր «որսորդութիւնն» ալ այսպէս բարեյաջող պիտի ըլլայ:

Կիւրոս երբ հասաւ Հայաստանի սահմանները, սկսաւ որս ընել: Ինք և իրեն հետ եղողները կ'որսային կինճ, եղջերու, այծեամ և ցիւռ, որոնցմէ շատ կային այդ կողմերը: Հայոց երուանդ թագաւորին յայտնեցին թէ պարսիկ Կիւրոսը որսի ելեր է: Երուանդ լսելով Կիւրոսի գալուստը՝ չփոթեցաւ, որովհետեւ հակառակ իր խոստումին, տուրք և զինուոր չէր տուած Մարեբուն և իր երկրի սահմաններուն մէջ ամբողջութիւններ չինած էր, ինչ որ ապստամբութիւն կը նշանակէր:

Կիւրոսի կողմէ պատգամաւորներ հկան և Հայոց թագաւորին յայտնեցին թէ Կիւրոս զօրքով կուգայ և քեզմէ ուրիշ բան չի խնդրեր եթէ ոչ զինուոր և դրամ, ըստ խոստմանդ:

Թագաւորը հասկեցաւ Կիւրոսի գալստեան նպատակը և իր կրտսեր որդիին՝ Շաւարշի ձեռքով թէ' կ'ինները, թէ' մանուկները և թէ' դանձերը փոխադրեց

դէպի լեռները . իսկ ինքը շտապեց զօրք ժողովել : Այդ միջոցին գուժկան հասաւ թէ կիներն ու գանձերը ինկեր են թշնամիին ձեռքը , որովհետեւ Պարսից Քրիւստանտաս զօրապետը լեռներուն մէջ կտրեր էր գաղտնի ճանապարհները :

Թագաւորը շփոթեցաւ և հազիւ խոյս տալով կրցաւ բլուրի մը վրայ ամրանալ , ուր կիւրոս հասաւ և պաշարեց :

Կիւրոս պատգամաւոր զրկեց Երուանդ թագաւորին ըսելու .

— Ի՞նչ է միտքդ , կ'ուզե՞ս այդտեղ մնալ և սոված մահ ըլլալ , թէ իջնել և մեր դէմ կռուիլ :

— Իմ միտքս կռուիլ չէ , պատասխանեց Հայոց թագաւորը :

Նորէն պատգամաւորը գնաց և ըսաւ .

— Հապա ինչո՞ւ չես իջներ :

— Կ'իջնեմ , պատասխանեց Հայոց թագաւորը , բայց ո՞վ պիտի ըլլայ մեր մէջ դառաւորը :

— Ի՞նչ որ առտուածները կը զրկեն , պատասխանեց Կիւրոս :

Հայոց Երուանդ թագաւորը ստիպուեցաւ իջնել իր բարձունքէն :

Ծիշող այս ժամանակ օտար երկրի մէջ ճամբորդութենէ վերադարձաւ Հայոց թագաւորին անդրանիկ որդին՝ Տիգրանը , որ առենօք Կիւրոսին որսակից ընկերը եղած էր :

Երբ Տիգրան տեսաւ թէ իր հայրը , մայրը , եղբայրները և իր կիներ գերի բռնուած են , լացաւ :

— Յարմար ժամանակին հասար , Տիգրան , ըսաւ Կիւրոս , լսէ՛ ուրեմն հօրդ դատը :

Կիւրոս կանչեց Մարերու և Պարսիկներու զօրավարները , որոնք իր հետ էին . կանչեց նաև Հայոց մեծամեծներէն անոնք , որոնք մօտն էին . նոյնպէս լսել թոյլ տուաւ Հայոց կիներուն , որոնք սայլերուն մէջն էին :

Կիւրոս նախ հարցուց Հայոց թագաւորին .

— Ինչո՞ւ Մարերու հետ կ'ընդուած ուխտը զրփե-

ցիր ու պատերազմի պատրաստութիւն տեսար. — Դուռն խոստացար, ըսաւ Կիւրոս, որ Մարերու օգնես թէ՛ գանձով և թէ՛ զօրքով, և ամրոցներ չկառուցանես. բայց դուն հակառակը գործեցիր :

— Այո՛, ըսաւ Երուանդ թագաւորը, որովհետեւ ազատութիւն ցանկացայ եւ լաւ կը համարիմ որդիներուս ազատութիւն ձգել :

— Լաւ բան է, ըսաւ Կիւրոս, ազատութեան համար կռուիլ, բայց այժմ ըսէ՛, եթէ քու դաշնակիցներէդ մէկը դրժէր իր խոստումը և ձեռքդ իյնար, ի՞նչ կ'ընէիր անոր :

— Ճիշդն ըսելով՝ իշխանութենէ կը զրկէի, ունեցածը կ'առնէի, և եթէ ընդդիմանար, կը սպաննէի :

Երբ Տիգրան այս բանը լսեց՝ գլխին խոյրը հանեց և ծածանող ծոպերէն բռնելով՝ գետին նետեց : Կիւրոսը կու լայլին և կ'ազաղակէին, կարծելով թէ թագաւորը կորսուեցաւ. անոր հետ՝ նաեւ իրենք :

Կիւրոս հրամայեց լռել և դառնալով թագաւորին ըսաւ.

— Որովհետեւ այդ է քու վճիռդ, կը հարցնեմ. ի՞նչպէս արժանի է որ ես քու հետդ վարուիմ :

Թագաւորը լռեց և Տիգրան շտապելով երկար խօսեցաւ.

— Որովհետեւ արժանին կը հարցնես, ո՛վ Կիւրիս, ես խորհուրդ կու տամ ներել հօրս, որովհետեւ անիկա այդպէս վարուեցաւ ազատութեան համար : Բայց փոխանակ ազատութեան, անիկա գտաւ այն, ինչ որ չէր սպասեր : Ահաւասիկ քու ձեռքդ է. եթէ կրկին ազատութիւն տաս, զինք կրկնակի՛ բարեկամ ըրած չես ըլլար արդեօք :

Կիւրոս մտքովը կ'ուրախանար, որովհետեւ կատարուեցաւ այն, ինչ որ խոստացեր էր Կիաքսարին (այսինքն առաջուրնէ աւելի բարեկամ ընել Հայերը) :

Անիկա ըսաւ.

— Շատ բարի, երկրորդ անգամ հաստատենք մեր բարեկամութիւնը. բայց ի՞նչ օգնութիւն պէտք է տաք մեզի՝ թէ՛ զօրքով և թէ՛ դրամով :

— Քեզի ցոյց կու տամ ամբողջ գանձերս և զօրքս. ա՛ռ որքան որ կը ցանկաս, ըսաւ Տիգրանի հայրը :

Կիւրոս հարցուց.

— Ո՞րքան զօրք և գանձ ունիք :

— Ութ հազար հեծեալ և քառասուն հազար հետեւակ, պատասխանեց Երուանդ թագաւորը. իսկ դրամը հօրս թողածէն երեք հազար տաղանդ աւելի է :

Յառաջիկայ պատերազմին համար Կիւրոս բաւականացաւ զօրքին կէսը վերցնելով :

— Որովհետեւ միւս կէսը, ըսաւ Կիւրոս, քեզի պէտք է խալդիներու (— Ուրարտացիներու) դէմ կռուելու համար, որոնց հետ միշտ կռուի մէջ էք :

Իսկ դրամէն հարիւր տաղանդ միայն խնդրեց. հարիւր տաղանդ ալ իրեն համար պարտք վերցուց՝ վերադարձնելու պայմանով :

— Այսպէս մի՛ խօսիր, ո՛վ Կիւրոս, ըսաւ Հայոց թագաւորը, թէ չէ՝ ինծի համարձակութիւն չես տար. իմացած եղի՛ր, որ ամէնը քուկդ է :

— Իսկ որպէս զի կի՛նդ ազատես ի՞նչ կու տաս, հարցուց Կիւրոս :

— Որչափ որ կարող եմ, պատասխանեց Երուանդ :

— Իսկ տղո՞ւդ համար, շարունակեց Կիւրոս :

— Դարձեալ որչափ որ կարող եմ :

— Ուրեմն ամբողջ ունեցածիդ կրկնապատիկը պէտք է որ տաս, ըսաւ Կիւրոս :

Յետոյ դառնալով Տիգրանին՝ ըսաւ.

— Եւ դուն, ո՛վ Տիգրան, ի՞նչ փրկանք պէտք է տաս կնոջդ համար :

Տիգրանը, որ նոր է ամուսնացեր և շատ կը սիրէր իր կինը, ըսաւ.

— Իմ անձս ամբողջութեամբ կու տամ, եթէ հաւել ըլլայ, որպէս զի կի՛նս ստուկ չըլլայ :

— Դուն, Տիգրան, դարձաւ Կիւրոս, ա՛ռ Կինդ, որովհետեւ ես զայն գերի չեմ համարեր։ Դուն մեզմէ ես։ Դո՛ւն, թագաւոր, նոյնպէս ա՛ռ Կինդ և զաւակներդ։ անոնց համար փրկանք չեմ պահանջեր։

Կիւրոս յետոյ ամէնքը ընթրիքի հրաւիրեց և ընթրիքէն ետք ըսաւ։

— Ամէնքդ գացէ՛ք ձեր տեղերը։

Եւ թագաւորն ու իր ընտանիքը ճանապարհ ինկան պատգարակներով։ Մինչ Կ՛երթային, մէկը Կիւրոսի խելքը կը գովէր, միւսը՝ ժուժկալութիւնը, ոմանք ալ գեղեցկութիւնն ու վայելուչ հասակը։

Տիգրան հարցուց Կնոջը։

— Քեզի ալ՝ գեղեցիկ թուեցա՞ւ Կիւրոս։

— Ես անոր չնայեցայ, պատասխանեց Կինը։

— Հապա որո՞ւն կը նայէիր, հարցուց Տիգրան։

— Ես կը նայէի անոր, պատասխանեց Կինը, որ ըսաւ թէ իր անձը ամբողջութեամբ կու տայ որպէս զի իր Կինը ստուկ չըլլայ։

* *

Այնուհետեւ Տիգրան, որ չէր ուզեր կիւրոսէն բաժնուիլ, նշանակուեցաւ Հայոց հեծեւազօրքի հրամանատար: Անոնք ուղեւորեցան երկրի ուրիշ կողմը, որպէս զի յարմար տեղ մը գտնեն՝ բերդ շինելու, ուր պարսիկ պահակ պէտք էր որ մնար:

Ճանապարհին Տիգրան խալդիններու (=Ուրարտացիներու) լեռները ցոյց տալով ըսաւ.

— Կը տեսնե՞ս այս լեռները, ուր խալդիները կ'ապրին. երբեմն - երբեմն կ'իջնեն լեռներէն ու կը կողոպտեն մեր թուառ գիւղացիները. ասոր համար ալ այդ կողմերը ամայի են մնացեր:

Կիւրոս մտածեց բերդը այդ կողմերը շինել՝ Հայոց և խալդիններու (=Ուրարտացիներու) մէջտեղը, թէ՛ Հայերը պաշտպանելու և թէ՛ խալդիններու (=Ուրարտացիներու) աւազակութիւններուն առաջքը առնելու համար:

Հետեւեալ օրը երբ Տիգրան եկաւ 4000 հեծեաւներով և 10.000 աղեղնաւորներով, նոյնչափ ալ վահանակիրներով, Կիւրոս յայտնեց Տիգրանի իր մտադրութիւնը, որուն Հայերը հաւանութիւն տուին:

Կիւրոսի և Տիգրանի առաջին գործը եղաւ խալդիններու (=Ուրարտացիներու) վրայ սաստիկ յարձակում մը կատարել, որուն խալդիները չկրցին երկար դիմանալ: Կիւրոս անոնց գլխաւորները բռնելով համոզեց որ իրենց համար օգտակար կ'ըլլայ, եթէ այդ կողմերը Մարերու և Պարսիկներու պահակ ըլլայ:

— Դուք (=խալդիներդ կամ Ուրարտացիներդ), ըսաւ Կիւրոս, աղֆառ էք եւ աւազակութեամբ կ'ապրիք, որովհետեւ ո'չ մշակելի հող ունիք եւ ո'չ երկրագործութիւն: Ահա Արմէններու դաշտերը բաց են ձեր առջեւ. գացէ՛ք, մշակութեամբ զբաղեցէ՛ք. և դուք, Սեմէններ, ասոր փոխարէն ձեր հօ-

տերն արածեցէ՛ք խալիքներու (= Ուրարտացիներու)
արօտաներուն մէջ :

Այս լսելով՝ հրկու կողմերն ալ հաւանութիւն
տուին :

— Ա՛յսպէս միայն խաղաղութիւնը կարելի է յա-
րատե դարձնել , ըսին անոնք :

Իրարու պատանդ տուին և ազատութիւն՝ ամուս-
նութեան , մշակութեան և արածեցնելու . վտանգ
եղած ատեն փոխադարձ օգնութեան դաշինք կնքեցին :
Մինչև այժմ ալ այդ դաշինքը կը մնայ (այսինքն
մինչև և — Դ դար , երբ կ'ապրէր Քսենոփոն , որ այս
դրուագը պատմած է)

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ. — Ընթերցման համար դրուած
այս դրուագը վերցուած է Քսենոփոնի « Կիւրամարզ »
անուն գործէն : Քսենոփոն յոյն զօրավար մըն էր և պատ-
մագիր մը : Ծնած է 430-ին և մեռած՝ 352-ին (Ք.Ա.) :

ԹԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. — Ընթերցման համար դրուած
այս հատուածը նախ պէտք է դասաւանդ մէջ կարդացուի՝
ուսուցչին կողմէ , առակերտներուն թալով անհրաժեշտ լու-
սարանութիւններն ու ծանօթութիւնները : Յետոյ առակերտ-
ները պէտք է որ նոյնը պատմեն կենդանի և ամբողջական
ձեւով մը :

ԲԱՅԱՏՐՆԵԼԻ ԲԱՌՆՈՐ

Ամրանալ , յօժարակամ , խոյանալ , բարեյաջող , կինճ (= վայ-
րի խոզ՝ վարազ , sanglier) , ցիռ (= վայրի էշ , onagre) , գուժկան ,
ամրոց , ընդդիմանալ , հեծեալ , հետեւակ , տաղանդ (= հին կշիռ և
դրամ . — տաղանդը կրնար երկու տեսակ ըլլալ՝ արծաթ և սոկի :
Արծաթ տաղանդը կ'արժէր 5600 Ֆր. ֆրանք . իսկ սոկի տաղան-
դը՝ 56.000 Ֆր. ֆրանք) , փրկանք , ժուժկալութիւն , հեծելագօրք ,
հրամանատար , աղեղնաւոր , վահանաւոր , պահակ , պատանդ :

ԸՆԴԼԱՅՆՆԵԼԻ ԿԷՏՈՐ

1. Հայոց երուանդ թագաւորը ազատասէր է , ինչպէս նաեւ
նշմարտախօս և անվախ : Մասնաւորաբար վեր առնել Հայոց ազա-
տասիրութիւնը : Հայաստանի հողին վրայ ապրող ժողովուրդնե-
րը ամենէն աւելի սիրած են ազատութիւնը և անոր համար կռուած
են ու զոհուած (Ուրարտացիները ընդդէմ Ասորեստանի) : — Հայոց

կեանքը եղած է մշտալար պայքար մը «ազատութեան համար» :
—Մեր հին աւանդութիւններուն ու ժողովրդական հեքիաթներուն
հերոսները [Հայկ, Արամ, Սասունցի Դաւիթ եւայլն] կը պայքարին
ազատութեան համար :

2- Տիգրանի կնոջ պարկեշտութիւնը եւ ընտանեասիրութիւնը,
որ հայկական առաքինութիւն մըն է :

3- Տիգրանի եւ Գիւրոսի անկեղծ բարեկամութիւնը : —Գիւ-
րոս եղած է իմաստուն եւ առաքինի անձ մը :

4- Խօսիլ Խալդիններու մասին, որոնք Ուրարտացիներն են :
Երբ Գիւրոս Հայաստան եկաւ 2. դարուն (Ք. Ա.), տակաւին պայ-
քար կար Արմէններու եւ Խալդիններու միջեւ : Խալդինները պար-
տուած ըլլալով եկուոր Արմէններէն, ապաստանած էին լեռները,
ուր կը բնակէին եւ ուրկէ ատեն - ատեն կը յարձակէին Արմէննե-
րու վրայ, որոնք՝ կ'երեւի՝ կը բնակէին դաշտային վայրերու մէջ :
Գիւրոս, իր Հայաստան գտնուած ժամանակ, կը ջանայ հաշտեցնել
միեւնոյն երկրի մէջ բնակող այս երկու ցեղերը : Ան նոյնիսկ կը
յաջողի երկուքին միջեւ հաստատել խաղաղութեան դաշինք մը : 2.
դարէն (Ք. Ա.) ետքն է որ հետզհետէ կը բարեկամանան եւ ի վեր-
ջոյ իրարու հետ կը ծովուին Արմէններն ու Խալդինները (Ուրար-
տացիները), որոնցմէ առաջ կու գայ, ինչպէս ըսինք, Հայ ցեղը :

ԱՂԱՌԻՐՆԵՐ

Xénophon, CYROPÉDIE, traduction nouvelle par Pierre Cham-
bry, Librairie Garnier, էջ 89—114 : Քսենոփոնի «Գիւրամարգ»ը
թարգմանուած է հայերէնի (գրաբար), Լ. Յ. Գաթրընեանէ, Վիեն-
նա, 1843: Մեր առաջ բերած հատուածին համար օգտուած ենք
ֆրանսերէն թարգմանութենէն եւ Մ. Գարազաշեանի ամփոփոյթէն
[Քննական Պատմութիւն Հայոց, Ա., էջ 55—59], ուրկէ բառացի
արտագրած է Դէորգ - Մեսրոպ (Հայոց Պատմութիւն - Քննական,
Կ. Պոլիս, 1915, էջ 192—195) :

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՍԻԿ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒ
(ԱՔԵՄԵՆԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ)

Կիրոս 559—536 (Ք. Ա.) *կը գործէ իբրեւ զօրապետ և փոխանորդ Մարերու Կիաքսար Բ. թագաւորի Իսկ 536—529 (Ք.Ա.)՝ իբրեւ միահեծան տէրը Մարերու և Պարսիկներու, ինչպէս նաև ամբողջ Առաջաւոր Ասիոյ :*

Կամբիւս (529—522 Ք. Ա.)

Կաւմարս կամ Շմերդ անուն մողը՝ 521 (Ք. Ա.), *վեց ամիս միայն :*

Դարեհ Ա. Վեսասպեան 521—485 (Ք. Ա.)

Քսերքսէս Ա. 485—465 (Ք. Ա.)

Արսաւէս Ա. 465—424 (Ք. Ա.)

Դարեհ Բ. Ոֆոս կամ Նոքոս 424—405 (Ք.Ա.)

Արսաւէս Բ. Մնեմոն 405—359 (Ք. Ա.)

Արսաւէս Գ. Ոֆոս 359—336 (Ք. Ա.)

Դարեհ Գ. Կոսովան 335—330 (Ք. Ա.)

ԺԴ. Դ Ա Ս

ՀԱՅԵՐԸ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐՈՒ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Մարերու վերջին թագաւորը եղաւ Կիաքսար Բ., որ անգաւաւկ միտաւ: Անոր յաջորդեց իր քեռորդին Կիրոս, որ հօրը կողմէ պարսիկ էր և երկար ժամանակ իբրեւ զօրապետ գործած էր Կիաքսար Բ. ի բանակին մէջ: Կիրոս ինքզինք հռչակեց թագաւոր Մարերու և Պարսիկներու: Անիկա եղաւ աշխարհակալ եւ իմաստուն թագաւոր մը: Այսպիսով Մարերու տեղ Պարսիկները զօրացան և դարձան Առաջաւոր Ասիոյ տէրը, 2. դարուն (Ք. Ա.):

Հայերը այս անգամ մտան Պարսիկներու գերիշ-

խանութեան տակ : Անոնք դարձեալ մնացին հպատակ : Սակայն Հայերը խաղաղ ու հանգիստ ապրեցան Պարսիկներու գերիշխանութեան տակ :

Կիւրոս լաւ վերաբերում մը ցոյց տուաւ Հայոց հանդէպ, որովհետեւ անիկա պէտք ունէր Հայ քաջ զինուորներու օգնութեան՝ տիրելու համար նորանոր երկիրներու :

Հայոց Երուանդ Թագաւորի որդին՝ Տիգրանը միշտ կը գտնուէր Կիւրոսի բանակին մէջ և անոր կ'օժանդակէր : Երբ Կիւրոս կռուեցաւ Լիւզիոյ Արեսոս Թագաւորին և Բաբելոնի Նաբունահի աւքային դէմ, Հայոց ընտիր բանակը՝ Տիգրան արքայորդիին և Եմբաս հայ սպարապետին առաջնորդութեամբ՝ օգնեց Պարսիկներու : Հայոց այդ օգնական բանակը բաղկացած էր 4.000 ձիաւորներէ և 20.000 հետևակներէ :

Այս երկար ու ծանր պատերազմներու ժամանակ՝ Տիգրանի համեմատ իր կինը՝ Տիգրանուհին, որ սկանաւառ եղաւ հայ և պարսիկ բանակներու յաղթանակներուն : Կիւրոս, այս կռիւներէ ետք, Տիգրանի տուաւ բազմաթիւ գոհարեղէններ, որպէս զի զանոնք նուիրէ իր կնոջ :

Յետոյ Տիգրան վերադարձաւ Հայաստան և իր հօրը մահէն ետք, եղաւ Հայաստանի Թագաւոր :

Տիգրան իմաստութեամբ կառավարեց իր երկրը և մնաց բարեկամը և դաշնակիցը Կիւրոս Թագաւորին :

ԱՐՑԱՏՐԱՆԻ ԲԱՌՆԵՐ

Պետրոզի, արքայորդի, ականատես, գոհարեղէն :

ԸՆԴԼԱՅԵՆՆԻ ԿԷՏՈՐ

1- Թէ՛ Մարիը [ինչպէս տեսանք նախորդ դասերուն] եւ Թէ՛ Պարսիկները կը սիրաշահէին Հայերը՝ օգտուելու համար հայկական գունդերէն : — Ուրեմն շեշտել հայ զինուորի քաջութիւնն ու կորովը : — Հայ զինուորը անուանի եղած է միշտ :

2- Տիգրանի կնոջ ընկերակցութիւնը իր ամուսնին՝ պատե-

րագմի դաշտին վրայ: Ասով վեր առնել հայ կնոջ ոչ միայն ընտանեսիրութիւնը, այլ նաեւ հերոսական նկարագիրը:

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Ո՞վ յաջորդեց Մարերու վերջին թագաւորին՝ Կիարսար Բ-ի: 2- Ո՞վ էր Կիւրոս եւ ի՞նչ ըրած էր՝ թագաւոր ըլլալէ առաջ: 3- Ի՞նչ տեսակ թագաւոր մը եղաւ Կիւրոս: 4- Մարերու տեղ որո՞նք կ'դան Առաջաւոր Ասիոյ տէրը: 5- Հայերը մտա՞ն Պարսիկներու գերիշխանութեան տակ: 6- Հայերը ի՞նչպէս ապրեցան Պարսիկներու գերիշխանութեան տակ: 7- Ինչո՞ւ համար Կիւրոս լաւ վերաբերում մը ցոյց տուաւ Հայոց հանդէպ: 8- Տիգրան ո՞ր պատերազմներու մասնակցեցաւ Կիւրոսի հետ: 9- Ո՞վ ընկերացաւ Տիգրանի այս պատերազմներու ժամանակ: 10- Կիւրոս ի՞նչ նուիրեց Տիգրանի կնոջ: 11- Ի՞նչ ըրաւ Տիգրան Հայաստան դառնալէ ետք:

ՀՐԱ ՀԱՆԴ

Յոյց տալ քարտէսի վրայ Լիւդիան եւ Բաբելոնը:

ԺԵ. Դ Ա Ս

ՀԱՅՈՑ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐՈՒ ԴԷՍ

Կիւրոսի յաջորդն էր Կամբիւս, որուն մահէն ետք՝ 522 թուին (Ք. Ա.) Պարսկաստանի մէջ յեղափոխութիւն մը ծագեցաւ եւ անկարգութիւններ առաջ եկան:

Հայերը առիթէն օգտուելով ապստամբեցան Պարսիկներու դէմ, իրենց հայրենիքը անկախ դարձնելու համար:

Կամբիւսի յաջորդեց Դարեհ Ա. Վճառապետն, որ ուզեց զսպել Հայոց ապստամբութիւնը: Անիկա Հայաստան զրկեց Դադարսիս անունով հայ զօրապետը, պարսիկ զինուորներով: Բոլորն կռիւ մը տեղի ունեցաւ: Հայերը քաջաբար պաշտպանեցին իրենց հայրենիքը: Դադարսիս երեք ճակատամարտներ մղեց՝ 520 թուին (Ք. Ա.), բայց չկրցաւ յաղթել Հայոց: Ասոր վրայ Պարսիկներու Դարեհ թագաւորը Դադարսիսի տեղ զրկեց պարսիկ զօրավար մը, Վաւմիւս անունով: Վաւմիւսս ես երկու ճակատամարտներ

մղեց 519 թուին (Ք. Ա.) և վերջապէս կրցաւ Հայոց յաղթել :

Պարսիկները դժուարութեամբ կրցին Հայոց յաղթել: Ասիկա ցոյց կու տայ թէ Հայերը այս ժամանակ լաւ կազմակերպուած էին և զօրացած :

Դարեն թագաւորի գէմ հպատակ ուրիշ ազգեր ևս ապստամբած էին: Բայց Դարեն յաղթեց բոլորին ալ և զանոնք իրեն հպատակ դարձուց :

Դարեն իր այս յաղթութիւնները արձանագրեց Բենիսունի քարածայրին վրայ, խրոխտ լեզուով մը, ինչպէս սովորաբար կ'ընէին հին թագաւորները :

Հայոց ապստամբութեան մասին Դարեն այսպէս գրած է իր այդ նշանաւոր արձանագրութեան մէջ :

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

ԴԱՐԵՆԷ ԹԱԳԱՒՈՐԸ Կ'ԸՍԵ.

Պաղարսիս անունով արմենացիք, իմ ծառաս, դրկեցր Արմենիա եւ ըսի անոր. — Դեմ', գա'րկ այդ ապստամբ ժողովուրդը, որ չի հպատակիր ինձի: Պաղարսիս գնաց նուաճելու համար Արմենիան: Ապստամբները հաւաքուեցան ու յարձակեցան Պաղարսիսի վրայ: ԶՈՒԶԱ անունով խաղաղ մը կայ Արմենիայի մէջ: Հոն սեղի ունեցաւ հակասամարը: Արամազդը օգնեց ինձի: Արամազդի օնորհիւ՝ իմ բանակս օտա մարդ ջարդեց բոնամի բանակէն: Այս հակասամարը սեղի ունեցաւ Թուրավահարա ամսուն (Ապրիլ) վեցերորդ օրը :

ԴԱՐԵՆԷ ԹԱԳԱՒՈՐԸ Կ'ԸՍԵ.

Ապստամբները երկրորդ անգամ հաւաքուեցան ու յարձակեցան Պաղարսիսի վրայ: ՏԻԳՐԱ անունով բերդ մը կայ Արմենիայի մէջ: Հոն սեղի ունեցաւ հակասամարը: Արամազդը օգնեց ինձի: Արամազդի օնորհիւ՝ իմ բանակս չարաչար զարկաւ բոնամիին բանակը: Այս պատերազմը սեղի ունեցաւ Թուրավահարա ամսուն յոսանութերորդ օրը :

ԴԱՐԵՆԷ ԹԱԳԱՒՈՐԸ Կ'ԸՍԵ.

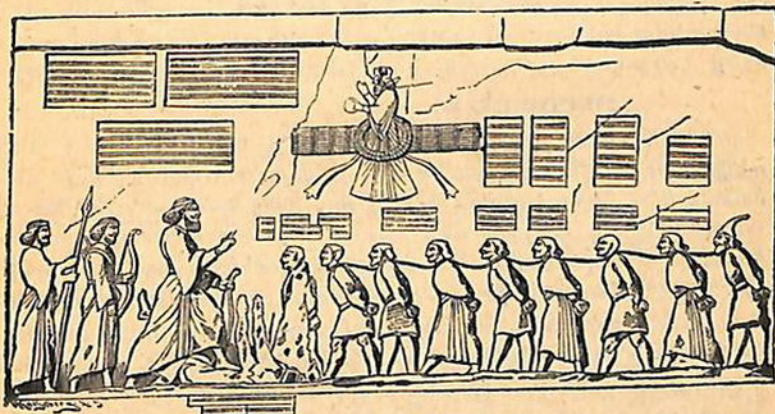
Ապստամբները երրորդ անգամ հաւաքուեցան ու յարձակեցան Պաղարսիսի վրայ: ՈՒՂԻԱՄԱ անունով բերդ մը

կայ Արմենիայի մէջ: Հոն տեղի ունեցաւ պատերազմը: Արամազդը օգնեց ինծի: Արամազդի տնօրէիս՝ իմ բանակս շատ մարդ ջարդեց բռնամիտ բանակէն: Այս պատերազմը տեղի ունեցաւ Թայիգարնայիս ամսուն (Մայիս) իններորդ օրը:

ԴԱՐԵՀ ԹԱԳԱՒՈՐԸ Կ'ԸՍԷ.

Յետոյ ՎԱԽՄԻՍԱ անունով Պարսիկը, իմ ծառաս, զըրկեցի Արմենիա եւ այսպէս պատուիրեցի անոր. — Գնա՛, զա՛րկ այն ապստամբ բանակը, որ չի հնազանդիր ինծի: Այն ժամանակ Վաւիթա զնաց Արմենիա, նուաճելու համար գայն: Ապստամբները հաւաքուեցան եւ յարձակեցան Վաւիթայի վրայ: ԻջիՏՈՒ անունով բազմ մը կայ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ մէջ: Հոն տեղի ունեցաւ հակառակադէմ: Արամազդը օգնեց ինծի: Արամազդի տնօրէիս՝ իմ բանակս շատ մարդ ջարդեց բռնամիտ բանակէն: Այս պատերազմը տեղի ունեցաւ Անամակիս ամսուն (Ռեպտեմբեր) տասներկուերորդ օրը:

ԲԵՀԻՍՏՈՒՆԻ ԶԱՐԱԺԱՅՈՐԸ, ՈՒՐ ԿԸ ՏԵՆՆՈՒՆ ԱՐԱՄԱԶԴ ԱՍՏՈՒՍԸ [ՎԵՐԸ], ԴԱՐԵՀ ԹԱԳԱՒՈՐԸ ԵՒ ԵՂԹԱՅԱԿԱՄ ԱՄՍԱՄԱՐՆԵՐԸ:

ԴԱՐԵՀ ԹԱԳԱՒՈՐԸ Կ'ԸՍԷ.

Ապստամբները եկերորդ անգամ հաւաքուեցան եւ յարձակեցան Վաւիթայի վրայ: ԱԻՏԻԱՐԱ անունով հաճանգ մը կայ Արմենիայի մէջ: Հոն տեղի ունեցաւ պատերազմը: Արամազդը օգնեց ինծի: Արամազդի տնօրէիս՝ իմ բանակս շատ մարդ ջարդեց բռնամիտ բանակէն: Այս պատերազմը տեղի ունեցաւ Թուրավահարա ամսուն վերջաւորութեան:

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌՆԵՐ

Յեղափոխութիւն, անկարգութիւն, բուռն կռիւ, ճակատամարտ, Բեհիստուն (556 մետր բարձրութեամբ քարաժայռ մը՝ Քիրմանշահի հիւսիսը, Պաղտատի եւ Համատանի մէջտեղը), քարաժայռ, խրոխտ, արմենացի, Արմենիա, նուաճել, Արամազդ :

ԸՆԴԵԼԱՅԵՆՆԵՐ ԿԷՏՈՐ

1- Ապստամբութիւնները ընդհանրապէս տեղի կ'ունենան զահակալութեան ժամանակ :

2- Հայոց ապստամբութիւնը զսպելու համար զրկուած առաջին զօրապետը՝ Դադարսիսը հայ մըն էր. — Հայերը ուրիմն զինուորական բարձր աստիճաններու հասած էին պարսկական բանակին մէջ :

3- Հակառակ Դարեհի հպարտ խօսքերուն, Հայերը լաւ դիմադրեցին Պարսիկներու : Անոնք հիմն ճակատամարտներէ ետք միայն վերջնականօրէն պարտուեցան Պարսիկներէն Դարեհ մեծ ղեկավարութիւններ կրած ըլլալ կը թուի յաղթելու համար Հայերուն : Առաջին ճակատամարտին եթէ յաղթած ըլլար, պէտք պիտի չունենար չորս ճակատամարտներ եւս մղելու : Նկատի պէտք է ունենալ որ չորրորդ ճակատամարտը տեղի ունեցած է Ասորեստանի մէջ, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ Հայերը ոչ միայն կրցիր էին իրենք զիրենք պաշտպանել, այլ նաեւ նախաշարժակ ըլլալ թշնամիի վրայ :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Կիւրոսի յաջորդ Կամբիւսի մահէն ետք [522-ին] ի՞նչ տեղի ունեցաւ Պարսկաստանի մէջ : 2- Այս յեղափոխութեան ժամանակ ի՞նչ ըրին Հայերը : 3- Ո՞վ յաջորդեց Կամբիւսի : 4- Դարեհ Ա. զո՞վ զրկեց Հայաստան, Հայոց ապստամբութիւնը զսպելու համար : 5- Դադարսիս քանի՞ ճակատամարտներ մղեց : 6- Դադարսիս կրցա՞ւ Հայոց յաղթել : 7- Ո՞վ եկաւ Դադարսիսի տեղ : 8- Վաւմիսա քանի՞ ճակատամարտներէ ետք կրցաւ Հայոց յաղթել : 9- Այս հինգ ճակատամարտները ո՞ր թուականներուն տեղի ունեցան : 10- Դարեհի դէմ հպատակ ուրիշ ազգեր եւս ապստամբեցա՞ն : 11- Դարեհ իր այս յաղթութիւնները ո՞ւր արժանագրեց : 12- Ո՞ւր կը գտնուի Բեհիստուն : 13- Պատմէ՛ Հայոց ապստամբութիւնը, Բեհիստունի քարաժայռին արժանագրութեան պէս, այսինքն Դարեհի բերնով :

ԺԶ. Դ Ա Ս

ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԸ ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ԿԱՌԱՎԱՐԷՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Դարին իրեն հպատակ երկիրները բաժնած էր քսան (20) սասրապուքիւններու կամ նահանգներու։ Իւրաքանչիւր երկիր կը կառավարուէր սատրապով մը։ Սատրապը կուսակալն էր։ Դարին իր ժմաստուն օրէնքներով կրցաւ խաղաղօրէն կառավարել բոլոր երկիրները։

Հայաստան բաժնուած էր երկու մասերու։ Արեւելեան Հայաստան և Արեւմեան Հայաստան, որոնք կը կառավարուէին մէյմէկ սատրապներով։ Հայաստանի այս երկու մասերը կը ներկայացնէին տասներեքերորդ և տասնութերորդ սատրապութիւնները։ Հայաստանի սատրապները մեծ մասով հայ կ'ըլլային։

Պարսիկները Հայոց տունն ներքին մեծ աղատութիւն։ Հայերը վայելեցին խաղաղութիւն և հանգիստ կեանք՝ Պարսիկներու իշխանութեան տակ։

Հայերը իբրեւ տուրք Պարսիկներու ամէն տարի կու տային 20,000 ձի և 500 տաղանդ։ Հայաստանի ձիերը շատ նշանաւոր էին։ Հայերը Պարսիկներու կ'օգնէին նաև պատերազմի ժամանակ, իրենց քաջ զինուորներով։ Օրինակի համար Հայ զինուորները օգնեցին Պարսիկներու Մարական երկար պատերազմներու ժամանակ, որոնք մղուեցան Յունաստանի դէմ։

Հայերը կրեցին Պարսիկներու ազդեցութիւնը։ Անոնք իւրացուցին պարսկերէն բազմաթիւ բառեր ու ոճեր։

ԲԱՅԱՏՐԵԼԻ ԲԱՌԵՐ

Սատրապ (==կուսակալ), բառ ու ոճ իւրացնել :

ԸՆԴԼԱՅՆՆԵԼԻ ԿԷՏՈՐ

1- Խօսիլ Դարեհի թագաւորի գործերուն մասին [ճամբաներու շինութիւն, ճեպընթաց թղթատարութեան դրութեան հաստատում, իմաստուն օրէնսդրութիւն, սատրապութեանց կազմակերպութիւն եւ այլն] :

2- Խօսիլ Մարական Պատերազմներու մասին :

3- Ներկայացնել պարսկական ազդեցութիւնը մեր լեզուին [օրինակներով], սովորութեանց եւ կենցաղին վրայ :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Դարեհի ի՞նչպէս կը կառավարէր իրեն հպատակ երկիրները : 2- Հայաստան քանի՞ մասերու բաժնուած էր պարսկական տիրապետութեան ժամանակ : 3- Հայաստան ո՞ր սատրապետութիւնները կը ներկայացնէր : 4- Հայերը ի՞նչպէս ապրեցան Պարսիկներու իշխանութեան տակ : 5- Ի՞նչ կը վճարէին իբրեւ տուրք : 6- Հայերը կ'օգնէին Պարսիկներու՝ պատերազմի ժամանակ : 7- Հայերը ի՞նչ ազդեցութիւն կրեցին Պարսիկներէն :

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՈՒՍՈՒՑՁԻՆ ԿՈՂՄԷ

Հայաստան Պարսիկներու իշխանութեան տակ մտաւ Զ. դարուն և անոնց հպատակ մնաց մինչև 331 թուականը (Ք. Ա.), երբ Մեծն Աղեքսանդր տիրեց Պարսկաստանի ենթակայ բոլոր երկիրներու վրայ : Այս աւելի քան երկու դարու ընթացքին Հայաստանի մէջ պատահած դէպքերու մասին ուէ բան չենք գիտեր, որովհետև այս դարերէն մեզի չեն հասած արձանագրութիւններ ու գիրքեր : Միայն ծանօթ ենք Հայոց ապստամբութեան (520—519-ին), զոր տեսանք, և նշանաւոր դէպքի մը, որ ծանօթ է Նահանգ Բիւրուն անունով և որ անդի ունեցած է 401 թուին (Ք. Ա.) :

ԺԷ. ԴԱՍ

ՆԱՀԱՆՁ ԲԻՒՐՈՒՆ (401 Բ. Ա.)

Պարսիկներու թագաւորն էր Արտաշէս Մենմոն (405—359), որ եղբայր մը ունէր Կrsutr Կիւրոս անուանով։ Կրտսեր Կիւրոս կ'ուզէր իր եղբայրը գահէն վար առնել և անոր տեղ թագաւոր ըլլալ։ Սակայն անիկա իր թագաւոր եղբօր յաղթելու չափ զօրք չուէր։ Ուստի Յոյներէն ուզեց վարձկան զինուորներ։

Տասնչորս հազար յոյն զինուորներ մեկնեցան Պարսկաստան, օգնելու Կրտսեր Կիւրոսի։ Արտաշէս և Կիւրոս պատերազմեցան։ Կռուի մէջ սպաննուեցաւ Կիւրոս։ Այն ժամանակ՝ մնացած տասնհազար կամ բիւր զինուորները ուզեցին վերադառնալ իրենց հայրենիքը։ Տասնհազար այս զինուորներու նահանջը կը կոչուի Նահանջ Բիւրուն։

Նշանաւոր է անոնց նահանջը։ Այս նահանջող տասնհազար զինուորներու առաջնորդը կը կոչուէր Քսենոփոն, որ նշանաւոր զօրապետ մըն էր և պատմագիր մը։ Յոյները Պարսկաստանէն նախ մտան Ասորիստան։ Յետոյ անցան Հայաստան։ Երկար ժամանակ ոլոր-մոլոր ճամբաներով ճամբորդեցին Հայաստանի մէջ։ Վերջապէս հասան Սև Մով, բացականչելով քալասա՛, քալասա՛... (այսինքն՝ ծո՛վը, ծո՛վը)։ Սև Մովու եզերքէն ճամբորդելով՝ հասան Վոսփոր, ուրկէ մտան Յունաստան, իրենց հայրենիքը։ Բանակին առաջնորդը, Քսենոփոն, գրաւէտ անձ մըն էր. անիկա գրեց գիրք մը, որուն մէջ պատմեց ու նկարագրեց ինչ որ իրենք տեսած էին երկար ճամբու ընթացքին։ Քսենոփոն գեղեցիկ լեզուով մը պատմեց ինչ որ տեսաւ Հայաստանի մէջ։ Անիկա շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կու տայ մեր ժողովուրդին մասին, որուն կենցաղն ու սովորութիւնները գեղեցիկ կերպով նկարագրած է։

Քսենոփոն և յոյն զինուորները հիացան մեր լեռներուն, գետերուն և աղբիւրներուն գեղեցկութեան վրայ: Ձմեռ էր երբ կ'անցնէին Հայաստանի մէջէն: Ամբողջ երկիրը, մինչև հինգ ոտք բարձրութեամբ, ծածկուած էր ձիւնով: Ամէն տեղ կը տեսնէին միայն սպիտակ ձիւն: Յոյն զինուորներէն շատեր չգիմացան ցուրտին ու մեռան: Անտանելի էր ցուրտը մանաւանդ լեռներուն վրայ:

Հայերը և յոյն զինուորները տեղ-տեղ կռիւներ ունեցան: Բայց Յոյները առհասարակ շատ աղնիւ ու լաւ հիւրասիրութիւն գտան Հայերէն: Քսենոփոն կ'ըսէ թէ սովահար յոյն զինուորները Հայաստանի մէջ առասօժնի գտան ցորեն, կենդանիներ, չամիչ, բանջարեղէններ և հին ու զմայլելի գինի: Հայերը լաւ կերակրեցին յոյն զինուորները: Քսենոփոն այսպէս կը նկարագրէ Հայոց տուները.

«Հայոց տուները շինուած են գետնի տակ: Անոնք վերէն ունին ջրհորի պէս բացուածք մը, ուրկէ սանդուխով վար կ'իջնեն: Կենդանիներու համար ուրիշ անցք մը կայ: Այդ տուներու մէջ գտանք մաքրիներ, կովեր, այծեր և հաւեր, ցորենի, գարիի և բանջարեղէններու հետ, և իբր ըմպելիք գարեջուրը, որ շատ բարկ էր երբ անոր մէջ չէինք խառնել ջուր, բայց շատ քաղցր կը թուէր Հայերուն, որոնք վարժուած էին անոր: Անոնք գարեջուրը կը խմէին եղէգով, որուն ամէն տեսակէն կար հոն: Այդ եղէգները առանց հանգոյցի էին և կը գտնուէին այն ամաններու մէջ, ուր կար գարեջուր, որուն վրայ տեսանք գարիներու լողալը...: Երբ ուէ մէկուն կենացը խմելու ըլլայինք, պէտք է որ երթայինք և խմելու համար ծռէինք, կենդանիի մը պէս, որ ջուր պիտի խմէ» (որովհետեւ գարեջուրի կարասները թաղուած էին հողի տակ):

ԲԱՅԱՏՏԵՐՈՒ ԲԱՌՈՒՄ

Կրտսեր, վարժկան, բիւր, նահանջ, պատմագիր, թալստա (յունարէն բառ, կը նշանակէ «ծով»), րանակին առաջնորդը, գրագէտ, կենցաղ, ոտք, սովահար, բացուածք, բարկ:

ԸՆԴԼԱՅՆՍԼԻ ԿԷՏՈՐ

- 1- Խօսիլ վարձկան զինուորներու մասին :
- 2- Շեշտիլ Հայաստանի բնութեան զեղեցկութիւնը :
- 3- Հայ ժողովուրդի հիւրասիրութիւնը :
- 4- Բիւր զինուորները Ասիան, աւելի ճիշդ՝ Պարսկական Տէրութիւնը ճանչցուցին Յունաստանի :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Ո՞վ էր Գրոսեր Կիւրոս: 2- Ի՞նչ կ'ուզէր ընել: 3- Որոնց մէջ՝ օգնութիւն խնդրեց իր նպատակին հասնելու համար: 4- Ի՞նչ կը նշանակէ վարձկան զինուոր: 5- Ի՞նչպէս վերջացաւ Արտաշէսի եւ Գրոսեր Կիւրոսի կռիւը: 6- Գիւրոսի մահէն ետք յոյն զինուորները ի՞նչ ըրին: 7- Ի՞նչ կը կոչուի անոնց վերադարձը: 8- Ինչո՞ւ: 9- Ո՞վ էր նահանջող այս զինուորներու առաջնորդը: 10- Յոյն զինուորները ո՞ր երկիրներէն անցան՝ հասնելու համար իրենց հայրենիքը՝ Յունաստան: 11- Քսենոփոն ի՞նչ գրեց այս ճամբորդութեան մասին: 12- Հայաստանի մասին եւս գրե՞ց: 13- Յոյն զինուորները ո՞ր եղանակին անցան Հայաստանէն: 14- Հայերը ի՞նչ տեսակ ընդունելութիւն մը ըրին յոյն զինուորներու: 15- Յոյն զինուորները ի՞նչ գտան Հայաստանի մէջ: 16- Քսենոփոն ի՞նչպէս կը նկարագրէ հին Հայոց տունները: 17- Ըսէ՛ թէ ի՞նչպէս կը խըմէին գարեջուրը:

ՀՐԱՀԱՆԳ

Յոյց տալ քարտէսի վրայ այն երկիրները, ուրկէ անցան նահանջող յոյն զինուորները:

ԱՂԱՌԻՐՆԵՐ

Քսենոփոն «Բիւրուն նահանջ»ի մասին գրած է իր «Անաբազ» անունով գործին մէջ: Հայաստանի վերաբերող մասերն են Դ. Գրքին 1—8 գլուխները (տե՛ս Anabase, traduction française de Pierre Chambry, Librairie Garnier, էջ 121—159):

Քսենոփոնի այս գործին Հայոց վերաբերեալ մասին թարգմանութիւնը կատարուած է եւ հրատարակուած եգիպտոսի «Պատանիին Գրադարանը» մատենաշարին մէջ [Թիւ 15], «Հայաստան 2330 Տարի առաջ» խորագրով, զոր կ'արժէ դասարանին մէջ կարդալ:

ԺԸ. Դ Ա Ս

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄԵԾՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ

ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Աշխարհի ամենէն նշանաւոր թագաւորներէն մէկը եղաւ Մեծն Աղեքսանդր (336—323 Ք. Ա.), որ իր երիտասարդ տարիքին՝ տիրեց ծանօթ հին աշխարհին: Մեծն Աղեքսանդր Յունաստանէն անցաւ Փոքր Ասիա, գրաւելու Պարսիկներու գերիշխանութեան տակ գտնուող երկիրները: Անիկա ունէր միայն 45 հազար զինուորներ, որոնք լաւ մարզուած էին: Պարսիկներու թագաւորն էր Դարեհ Կոսռման, որ կէս միլիոն զինուորներով գնաց իր աշխարհակալութիւնը պաշտպանելու Մեծն Աղեքսանդրի դէմ:

ՄԵԾՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ԿԻՍՏՈՒՄԻՆԻԱ

Մեծն Աղեքսանդր Պարսիկներու նախ յաղթեց
Կրանիքոսի ճակատամարտին մէջ՝ 334 թուին (Ք. Ա.) :
Յետոյ Մեծն Աղեքսանդր ու Դարեհ Կոտոման 333
թուին (Ք. Ա.) Կոռեցան Իսոսի մէջ , ուր Դարեհ
չարաչար պարտուեցաւ իր կէս միլիոննոց բանակով :

Մեծն Աղեքսանդր յաղթական յառաջացաւ և գրա-
ւեց Ասորիքը , Փիւնիկէն , Պաղեստինը և եգիպտոսը ,
ապա արշաւեց Միջագետք : Դարեհ Կոտոման նոր բա-
նակ մը կազմեց արգիլելու Մեծն Աղեքսանդրի արշա-
ւանքը :

Մեծն Աղեքսանդր և Դարեհ Կոտոման վերջին
անգամ՝ 331 թուին (Ք. Ա.) Կոռեցան Արբելայի
մէջ , ուր Դարեհ կրկին պարտուեցաւ : Այսպիսով 331
թուականին (Ք. Ա.) վերջացաւ պարսկական աշխար-
հակալուծիւնը և Մեծն Աղեքսանդր տէր դարձաւ բո-
լոր այն երկիրներուն , որոնք կը գտնուէին Պարսիկ-
ներու գերիշխանութեան տակ :

Մեծն Աղեքսանդրի դրամը

Հայաստան ևս ինկաւ Մեծն Աղեքսանդրի գե-
րիշխանութեան տակ : Մեծն Աղեքսանդր , 330 թուին
(Ք. Ա.) , Հայաստանի վրայ կուսակալ կարգեց Միհ-
րան անունով մէկը :

ԸՆԴԼԱՅՆՆԵԼԻ ԿԷՑՅՐ

- 1- Ներկայացնել Մեծն Աղեքսանդրի հայրը, Կիանքը, աշ-
խարհակալութիւնը եւ նկարագիրը՝ հետաքրքրական դրուագներով :
- 2- Մեծն Աղեքսանդրի նպատակն էր Ասիոյ մէջ տարածել
յունական քաղաքակրթութիւնը :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Ո՞վ էր Մեծն Աղեքսանդր : 2- Ո՞ր ճակատամարտները մղեց Պարսիկներու Դարեհ Գոտոման թագաւորին դէմ : 3- Մեծն Աղեքսանդր, Պարսիկներու յաղթելէ ետք, ո՞ր երկիրներու տէրը դարձաւ : 4- Պարսիկներու պարտութենէ ետք, Հայաստան որո՞ւն իշխանութեան տակ մտաւ : 5- Մեծն Աղեքսանդր զո՞վ կուսակալ կարգեց Հայաստանի վրայ : 6- Ո՞ր թուին :

ՀՐԱՀԱՆԳ

Յոյց տալ քարտէսի վրայ Մեծն Աղեքսանդրի յաջորդաբար գրաւած երկիրները :

ԺԹ. Դ Ա Ս

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՍԵԼԵՒԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԳԵՐԻՇԻԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Աղեքսանդր իր երիտասարդ տարիքին մէջ մեռաւ՝ 323 թուականին (Ք. Ա.) : Իր մահէն ետք, իր ընդարձակ կայսրութիւնը բաժան - բաժան եղաւ : Իր բազմաթիւ զօրավարները երկար ժամանակ կռուեցան իրարու դէմ : Վերջապէս Մեծն Աղեքսանդրի երկու զօրավարները՝ Պտղոմէոս և Սելեկոս Ա. բաժնեցին Աղեքսանդրի ընդարձակ կայսրութիւնը : Պտղոմէոս իշխեց Եգիպտոսի վրայ, իսկ Սելեկոս՝ Ասիոյ վրայ, 301 թուականին (Ք. Ա.) : Սելեկոսի յաջորդները կոչուեցան Սելեւկեան թագաւորներ :

Սելեւկոս Ա. ի դրամը

Հայաստան ևս բնականաբար ինկաւ Սելեւկոսի գերիշխանութեան տակ :

Հայերը Սելեկեան թագաւորներու ժամանակ մնացին գրեթէ անկախ և յաճախ փորձեցին ապստամբիլ Սելեկեան թագաւորներու դէմ: Այս ժամանակ մեր երկիրը բաժնուած էր գլխաւոր երկու մասերու:

ա) Արեւելեան կամ Մեծ Հայաստան և

բ) Արեւմտեան Հայաստան կամ Ծոփաց աւաւարհ:

Ծոփաց իշխանները յաճախ ապստամբեցան Սելեկեան թագաւորներու դէմ:

Անտիոխոս Գ. ի դրամը

Սելեկեան նշանաւոր թագաւոր մը՝ Անտիոխոս Գ., արշաւեց Ծոփաց երկրին և Մեծ Հայաստանի վրայ, և երկուքը ևս իրեն ենթարկեց և անոնց վրայ իշխան կարգեց իր երկու զօրապետները՝ Չարենը և Արսաւէսը:

ԲԱՅԱՏԱՐԱՆԻ ԲԱՌԵՐ

Մեծ Հայաստան (==Մեծ Հայք), Ծոփաց աշխարհ:

ԸՆԴՈՒԱԾՆԵՆԻ ԿԷՑ

Ներկայացնել Սելեկեան թագաւորութիւնը:

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Ե՞րբ մեռաւ Մեծն Աղեքսանդր: 2- Ի՞նչ պատահեցաւ Մեծն Աղեքսանդրի մահէն ետք: 3- Պտղոմէոս եւ Սելեւկոս ի՞նչ պէս բաժնեցին Աղեքսանդրի ընդարձակ կայսրութիւնը: 4- Հայաստան որո՞ւն իշխանութեան տակ մտաւ: 5- Հայերը ի՞նչպէս ապրեցան Սելեկեան թագաւորներու ժամանակ: 6- Հայաստան քանի՞ մասերու բաժնուած էր: 7- Ի՞նչ ըրին Ծոփաց իշխանները: 8- Ի՞նչ ըրաւ Անտիոքոս Գ.:

ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ի. ԴԱՍ

ԱՐՏԱՇԷՍ ԵՒ ԶԱՐԵԶ

Սելեկեան հսկայ թագաւորութիւնը սկսաւ հետ-
զհետէ տկարանալ, որովհետեւ անիկա կազմուած էր
բազմաթիւ ցեղերէ և երկիրներէ, զորս կառավարելը
շատ դժուար էր: Հպատակ ազգերը յաճախ կը փոր-
ձէին ապստամբիլ:

Սելեկեան վերջին թագաւորներէն մին, Մեծն
Անտիոքոս Գ. (222—186), շատ դժուարութեամբ
կրցաւ զսպել ապստամբող ցեղերը:

Հայաստանի իշխանները ևս կը փորձէին ազա-
տիլ Սելեկեաններու լուծէն: Անտիոքոս Գ. Հայաստանի
ապստամբութիւնը զսպեց և անոր վրայ իշխան
կարգեց իր զօրապետներէն՝ Արտաշէսը և Զարեհը:

Արտաշէս կուսակալն էր Մեծ Հայաստանի, իսկ
Զարեհ՝ Ծոփաց աշխարհի:

Արտաշէս և Զարեհ կ'ուզէին իրենց կառավարած
երկիրները անկախ դարձնել. բայց, բաւականաչափ
ոյժ չունենալով, կը սպասէին յարմար առիթի՝ ապս-
տամբելու Անտիոքոս Գ.ի դէմ:

Առիթը ներկայացաւ 190 թուին (Ք. Ա.):

Եւրոպայի մէջ երեւան եկած էր նոր և հզօր տէ-
րութիւն մը, որ հետզհետէ կ'ընդարձակուէր և կը զօ-
րանար: Հռոմայեցիներու պետութիւնն էր անիկա:
Հռոմայեցիները եւրոպական ցամաքամասին տիրելէ
հտք, կ'ուզէին իրենց աշխարհակալութեան տակ առնել
նաեւ Ասիոյ հարուստ երկիրները: Հռոմայեցիները 190
թուին (Ք. Ա.) զօրաւոր բանակով մը մտան Ասիա:

Մեծն Անտիօքոս Գ. իր բանակով Հռոմայեցիներուն դէմ ելաւ :

Երկու հօր տէրութեանց կռիւը տեղի ունեցաւ Մագնիսիայի մէջ՝ 190 թուին (Ք. Ա.) :

Հռոմայեցիները յաղթեցին Անտիօքոս Գ. ի : Հռոմայեցիներու բանակները գրաւեցին մինչև Տաւրոսեան Լեռնաշղթան :

Հայաստանի Արսաւէս և Զարեհ իշխանները տեսնելով Հարաշար պարտութիւնը իրենց գերիշխանին՝ Անտիօքոս Գ. ի, անցան Հռոմայեցիներու կողմը և նոյնիսկ իրենք ղիրենք «Թագաւոր» հռչակեցին :

Քաղաքագէտ Հռոմայեցիները բարեկամացան Հայաստանի ապստամբ իշխաններու հետ և զանոնք նկատեցին անկախ իշխաններ, որպէս զի Սելեւկեան տէրութիւնը անդամահասուելով տկարանայ և իրենք, այսինքն Հռոմայեցիները, ապագային ղիրաւ կարենան տիրել միւս երկիրներուն և իրենց աշխարհակալութիւնը տարածեն աւելի հեռուները :

Արտաշէս և Զարեհ սկսան զրաւել իրենց շրջակայ մանր երկիրները և հետզհետէ ընդարձակեցին իրենց երկիրները :

Արտաշէս կը փափաքէր որ մէկ հայրենիք կազմուի այն նահանգներով, ուր հայեր կային: Այսինքն կը փափաքէր որ հայերէն խօսող եւ հայ ցեղի պատկանող բոլոր մարդիկը մէկ տէրութեան մը իշխանութեան տակ գտնուին :

Արտաշէս նոյնիսկ կը փափաքէր որ Ծոփաց աշխարհը և Մեծ Հայաստանը իրարու միանան: Երբ Ծոփաց Զարեհ իշխանը մեռաւ 163 թուին (Ք. Ա.), Արտաշէս յարձակեցաւ Ծոփքի վրայ, գրաւելու և զայն Մեծ Հայաստանի միացնելու համար: Բայց կապադովկիոյ թագաւորը հակառակեցաւ Արտաշէսի, որովհետեւ անիկա չէր ուզեր իրեն զրացի ունենալ Արտաշէսի պէս զօրաւոր իշխան մը :

Արտաւեսի դերը.

Հայոց ամենէն մեծ իշխաններէն մէկը եղաւ Արտաշէս: Անիկա շատ կարեւոր գործեր կատարեց:

1— Անիկա եղաւ հիմնադիրը Արտաշեսեան հարսնութեան, 190 թուին (Ք. Ա.):

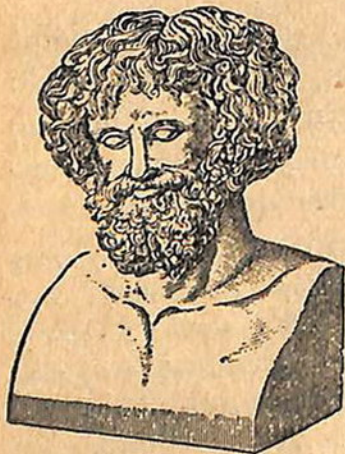
2— Արտաշէս կրցաւ միացնել հայերէն խօսող և հայ արիւնը կրող բոլոր մարդերը: Հայաստանի մէջ կային բազմաթիւ ցեղեր ու տոհմեր, որոնք ունէին տարբեր սովորութիւններ ու լեզուներ: Անոնք անջատ և ինքնագլուխ կը կառավարուէին: Արտաշէս այդ տոհմերէն ստեղծեց մէկ ազգ, այսինքն Հայ յութիւնը:

3— Արտաշէս ընդարձակեց մեր երկիրը: Անիկա գրաւեց շրջակայ նահանգները և միացուց Հայաստանի: Ուրեմն անիկա եղաւ աշխարհակալ մը:

4— Արտաշէս եղաւ ժողովրդի իշխան մը. շինեց քաղաքներ, գիւղեր, կամուրջներ, մեհակներ և այլն: Արտաշէս կառոյց Արտաշատ քաղաքը երասի գետին եզերքը, որ յետոյ իր մայրաքաղաքը դարձաւ: Այս նշանաւոր քաղաքը շինուեցաւ Աննիբալի

խորհուրդով, որ կարկեդոնացի մեծ զօրավար մըն էր և փախստական եկած էր Արտաշէսի քով: Արտաշէս մեծաւ մօտաւորապէս 160 թուին (Ք. Ա.):

Արտաշէս շատ սիրուեցաւ իր այս գործերուն համար. անիկա լաւ անուն մը թողուց հայ ժողովուրդին մէջ:

ԱՆՆԻԲԱԼ

ԲԱՅԱՏՐԵԼԻ ԲԱՌԵՐ

Մագնեսիա (ներկայիս Մանիսա, Իզմիրի թով), գերիշխան, քաղաքագետ, անդամահատուիլ, տոհմ, անջատ, ինքնագլուխ, շինարար, Կարկեղոն :

ԸՆԴԼԱՅՆՆԵԼԻ ԿԷՏՈՐ

1- Խօսիլ Հռոմայեցիներու մասին, շեշտելով անոնց կարգապահութիւնն ու քաղաքագիտութիւնը :

2- Արտաշէսի դերը հայ ազգի կազմութեան գործին մէջ : — Հայաստանի հողին վրայ ապրող ժողովուրդները կատարելապէս կը ծուլուին եւ կը կազմեն մէկ ազգ՝ Արտաշէսի շնորհիւ : Առանց Արտաշէսի, պիտի չունենայինք Տիգրանի փառաւոր շրջանը, որ անմիջապէս կը յաջորդէ իր շրջանին :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Ինչո՞ւ համար հետզհետէ սկսաւ Սելեւկեան կայսրութիւնը : 2- Ի՞նչ ըրաւ Անտիոքոս Գ. : 3- Հայերը եւս կը փորձէին ապստամբիլ : 4- Անտիոքոս գորո՞նք իշխան կարգեց Հայաստանի վրայ : 5- Արտաշէս եւ Զարեհ ի՞նչ կ'ուզէին ընել : 6- Որո՞նք էին Հռոմայեցիները եւ ի՞նչ կ'ուզէին ընել : 7- Ե՞րբ եւ ո՞ւր Հռոմայեցիները յաղթեցին Անտիոքոս Գ.ի : 8- Անտիոքոսի պարտութենէն ետք, ի՞նչ ըրին Արտաշէս եւ Զարեհ : 9- Ինչո՞ւ համար Հռոմայեցիները քաջալիրեցին Արտաշէսն ու Զարեհը : 10- Արտաշէս ի՞նչ ծրագիր ունէր : 11- Ինչո՞ւ համար Արտաշէս յարժակեցաւ Ծոփքի վրայ : 12- Ցաշողեցա՞ւ : 13- Ինչո՞ւ : 14- Թուէ՞ք Արտաշէսի չորս կարեւոր գործերը : 15- Ինչո՞ւ պիտի սիրէիր Արտաշէսը :

ՀՐԱՀԱՆԳ

1- Ցոյց տալ քարտէսի վրայ Մագնեսիան, Տաւրոսեան Լեռնաշղթան, Արտաշատը (երեւանի մօտ՝ հարաւ - արեւելքը) եւ Ծոփքը :

2- Գրաւոր խորհրդածել Արտաշէսի կատարած գործին մասին :

ԵՌԱՄՍԵԱՅ ԵՐԱԳԻՐ

Ա- ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՐՄԷՆՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱԽԱՆՔԷՆ ԵՏՔ (Է. ԴԱՐ Ք. Ա.)

ա — Հնդեհրոգապան Արմեններն ու Բնիկ Ռիւմ-
Տառները ԿԸ ՋՈՒԼՈՒԻՆ ԵՒ ԱՌԱՋ ԿԸ ԲԵՐԵՆ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ :

բ — ԽԱՌՆՈՒՐԴ ՑԵՂԵՐ

գ — ՀԱՅ ԵՒ ԱՐՄԷՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Բ- ՀԱՅԵՐԸ ՄԱՐԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ (Է. ԴԱՐԷՆ—550? Ք. Ա.)

ա — ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՑԻՆԵՐԸ ԿԸ ՏԿԱՐԱՆԱՆ ԵՒ ՄԱՐԵՐԸ
ԿԸ ՋՈՐԱՆԱՆ : ՄԱՐԵՐԸ ԿԸ ՅԱՂԹԵՆ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ-
ՑԻՆԵՐՈՒ :

բ — Հնդեհրոգապան Արմենները Կ'ՕԳՆԵՆ ՄԱՐԵ-
ՐՈՒ :

գ — Հնդ. ԱՐՄԷՆՆԵՐԸ ԿԸ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԻՆ ՄԱՐԵՐԷ,
ԻՍԿ ՌԻՐԱՐՏԱՑԻՆԵՐԸ Կ'ԱՆՏԵՍՈՒՆ :

դ — ԵՐՈՒԱՆԴ ԹԱԳԱԽՈՐԸ Կ'ԱՊՏԱՄԲԻ ՄԱՐԵ-
ՐՈՒ ԴԷՍ՝ Զ. ԴԱՐՈՒՆ (Ք. Ա.) :

ե — ԿԻՐՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ (ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ)

Գ- ՀԱՅԵՐԸ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ (550?—331 Ք. Ա.)

ա — ՊԱՐՍԻԿՆԵՐՈՒ ԿԻՐՈՍ ԻՇԽԱՆԻՆ ՋՈՐԱՑՈՒՄԸ

բ — ՀԱՅԵՐԸ ԵՆԹԱԿԱՅ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐՈՒ

գ — ՀԱՅՈՑ ՏԻԳՐԱՆ ԱՐՔԱՅՈՐԴԻՆ Կ'ՕԳՆԷ ԿԻՐՈՍԻ :

դ — ՀԱՅԵՐԸ Կ ԱՊՏԱՄԲԻՆ ՊԱՐՍԻՑ ԴԷՍ՝
ՃԶԹ ԹՈՒԻՆ (Ք. Ա.) — ԴԱՐԵԶ Ա. ՎՇԱՍՊԵԱՆ
ԴԺՈՒԱՐԱԻ ԿԸ ՋՍՊԷ ԱՅՍ ԱՊՏԱՄԲՈՒԹԻՆԸ
— ԲԵՀԻՍՏՈՒՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՆԸ

ե — ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԸ ԻՆՋՊԷՍ ԿԸ ԿԱՌԱՎԱՐԷԻՆ ՀԱՅԱՍ-
ՏԱՆԸ

[ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԱՋԴԵՑՈՒԹԻՆԸ ՀԱՅՈՑ ՎՐԱՅ]

զ — ՆԱՀԱՆՋ ԲԻՐՈՒՆ. -1) - ՊԱՏԱՌԸ 2) - ԲՍԵ-
ՆՈՓՈՆԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՆԸ

Դ- ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄԵԾՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ (331-323 Ք.Ա.)
ԵՒ ՍԵԼԵՒԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ
(323-190 Ք.Ա.)

- ա — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՍԵԼԵՒԿԵԱՆ-
ՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿ
բ — ՀՈՐՄԱՅԵՑԻՆԵՐՈՒ ԵՐԵՒՈՒՄԸ ԵՒ ՍԵԼԵՒԿԵԱՆՆԵ-
ՐՈՒ ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՆ ՑԿԱՐԱՑՈՒՄԸ
գ — ԱՆՏԻՈՔՐՈՍ Գ.
դ — ԱՐՏԱՇԷՍ ԵՒ ԶԱՐԵՀ
1. ՀՈՐՄԱՅԵՑԻՆԵՐՈՒ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ (190-ԻՆ Զ.Ա.)
2. ԱՐՏԱՇԷՍԻ ԳՈՐԾԵՐԸ ԵՒ ԾՐԱԳԻՐԸ
3. ԱՐՏԱՇԷՍԻ ԴԵՐԸ

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ՀԱՐՄ-
ՏՈՒԹԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒ**

- 1- Արտաշէս Ա. 190—160 (Ք. Ա.)
- 2- Արտաշէս Ա. 160—123 (Ք. Ա.)
- 3- Տիգրան Ա. 123—95 (Ք. Ա.), Հայերը Մեծն
Տիգրան :
- 4- Մեծն Տիգրան Բ. 95—54 (Ք. Ա.), Աշխար-
հակալ :
- 5- Արտաշէս Բ. 54—33 (Ք. Ա.), Որդին Մեծն
Տիգրանի :
- 6- Արտաշէս Բ. 33—20 (Ք. Ա.)
- 7- Տիգրան Գ. 20—6 (Ք. Ա.)
- 8- Տիգրան Գ. Էւ Երասոյ 6 (Ք. Ա.) — 1 (Քրիս-
տոսի ծննդեան տարին).

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՈՒՍՈՒՅԶԻՆ
ԿՈՂՄԷ**

Հայոց Արտաշէս թագաւորէն ետք, մենք ունե-
ցանք քանի մը թագաւորներ, որոնք չեն կատարած
ոեւէ կարեւոր գործ: Ուստի անոնցմով չենք զբաղիր և
կ'անցնինք ուղղակի Մեծն Տիգրանի :

Հայոց Պատմութեան ամենէն նշանաւոր քաղաւորը,
որուն ժամանակ Հայերը ոչ միայն ամբողջովին անկախ
դարձան, այլ նաեւ իօսեցին իրենց օրջակայ երկիրներու
վրայ: Տիգրան եղաւ Հայոց մեծագոյն աշխարհակալ
քաղաւորը:

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ Բ. (95-54 Բ. Ա.)

ԻԱ. Դ Ա Ս

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց Պատմութեան ամենէն նշանաւոր թագաւորը եղաւ Մեծն Տիգրան Բ., որ որդին էր Տիգրան Ա.ի: Մեծն Տիգրան թագաւոր ըլլալէ առաջ, իբրեւ պատանդ զրկուած էր Պարթեւներու երկիրը: Երբոր իր հայրը մեռաւ, Պարթեւները թոյլ տուին որ Տիգրան Բ. բարձրանայ Հայոց գահը, պայմանաւ որ Հայաստանի արեւելեան մասէն 70 հովիտներ տայ իրենց: Տիգրան Պարթեւներու ձգեց 70 այդ հովիտները և Պարթեւներու երկրէն գալով՝ բարձրացաւ Հայոց գահը՝ 95 թուականին (Ք. Ա.): Մեծն Տիգրան 45 տարեկան էր երբ գահ բարձրացաւ:

ՀՈՍՄԱՅԵՑԻՆԵՐԸ, ՊՈՆՏԱՑԻՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Տիգրանի գահակալութեան ժամանակ աշխարհի ամենէն զօրաւոր տէրութիւնն էին Հռոմայեցիները: Անոնք, շնորհիւ իրենց մարդուած, կարգապահ և զօրաւոր բանակին, գրաւած էին բազմաթիւ երկիրներ և հասած էին մինչև Տաւրոսեան Լեռնաշղթան և կապաղովկիա: Հռոմայեցիները վճռած էին գրաւել նորանոր երկիրներ, ինչպէս Կապաղովկիան, Պոնտոսը և այլն:

Հայաստանի հիւսիս - արեւմտեան կողմը կար Պոնտոսը, որուն թագաւորն էր Միհրդատ Եւպատոս: Միհրդատ թէպէտ ցեղով պարսիկ էր, բայց հեղինակէր արքայ մըն էր: Միհրդատ խելացի և

ՄԻՀՐԴԱՏ

մար Հոռոմայեցիներու անարկու բանակներուն ։

Իսկ Հայաստանի մէջ Տիգրան քաղաւորը կը փափաքէր նոյնպէս իր երկիրը ընդարձակել ։ Ուրեմն Քրիստոսէ դար մը առաջ Առաջաւոր Ասիոյ մէջ կապմուտէն էին երեք մեծ տէրութիւններ, որոնք իրարու դէմ պիտի բախէին, որոշելու համար Ասիոյ գերիշխանը ։

ՏԻԳՐԱՆ ԵՒ ՄԻՀՐԴԱՏ ԿԸ ԴԱՇՆԱԿՑԻՆ

Մեծն Տիգրան, զահ բարձրանալէ քիչ ետք, յարձակեցաւ Ծովաց Արտանէս իշխանին վրայ, սպաննեց զայն և անոր երկիրը միացուց Մեծ Հայաստանի ։ Ծովաց աշխարհը գրաւելէ ետք, Տիգրան ուղեց արեւ նաե կապադովկիոյ ։ Բայց հիւսիսէն Միհրդատ, իսկ արեւմուտքէն Հոռոմայեցիները կ'ուզէին նոյնպէս գրաւել Կապադովկիան ։ Միհրդատ իմաստուն գտնուեցաւ ։ Փոփանակ Տիգրանի դէմ կռուելու, բարեկամացաւ անոր հետ ։ Իր Կղէոպատրա աղջիկը կնութեան տուաւ Տիգրանի ։ Այսպիսով Տիգրան և Միհրդատ դարձան ազգական ու դաւեմակից ։ Անոնք միասնաբար 91 թուին (Ք. Ա.) գրաւեցին Կապադովկիան ։

Տիգրան ու Միհրդատ որոշեցին գրաւել իրենց շրջակայ երկիրները ։ Միհրդատ պիտի գրաւէր այն երկիրները, որոնք իր հայրենիքին արեւմտեան կողմը կը գտնուէին, իսկ Տիգրան պիտի գրաւէր Հայաստանի հարաւային և արեւելեան կողմը գտնուող երկիրները ։

ՄԻՀՐԴԱՏ ԿԸ ԳՐԱԻԷ ՆՈՐ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

Կապագողկիոյ տիրիլէ կտք , Միհրդատ մեծ պատրաստութիւններ տեսաւ գրաւելու համար այն երկիրները , որոնք կը գտնուէին Կապագողկիոյ արեւմուտքը և կը պատկանէին Հռոմայեցիներու : Միհրդատ կ'ուզէր Հռոմայեցիները Ասիայէն վռնտել , որովհետեւ անոնք կրնային օր մը իր հայրենիքը գրաւել :

Միհրդատ բազմաթիւ զինուորներով յարձակեցաւ Փոքր Ասիոյ վրայ և գրաւեց զայն : Յետոյ յառաջացաւ մինչև Յունաստան , զոր նոյնպէս գրաւեց : Բոլոր Յոյները մեծ ուրախութեամբ զիմաւորեցին Միհրդատը , որովհետեւ անիկա հեղինակէր թագաւոր մըն էր :

Հռոմայեցիները Միհրդատի գէժ զրկեցին Սիլլա զօրավարը : Սիլլա եկաւ և յաղթեց Միհրդատի և անոր ձեռքէն խլեց գրաւուած երկիրները , 89 թուին (Ք . Ա .) :

ԲԱՅԱՏՐԵԼԻ ԲԱՌԵՐ

Դահակալութիւն , պատանդ , Գոնոստ , հեղինակէր , դիւանագէտ :

ԸՆԴԼԱՅՆՆԵԼԻ ԿԷՏՈՐ

1- Միհրդատ խելացի եւ դիւանագէտ թագաւոր մըն էր : Անիկա հեղինակէր թագաւոր մըն էր եւ կը փափաքէր որ Ասիոյ մէջ տարածուի յունական բարձր քաղաքակրթութիւնը : Անիկա նաեւ կ'ուզէր տիրել յունական երկիրներու վրայ : — Հակառակորդ էր Հռոմայեցիներու եւ չէր ուզեր որ անոնք յառաջանան Փոքր Ասիոյ մէջ , որովհետեւ այդպիսով օր մըն ալ իր հայրենիքը պիտի իյնար անոնց լուծին տակ :

2- Տիգրան գրաւեց Ծոփքը : Ասով լրացաւ Հայաստանի միութիւնը , այսինքն բոլոր այն երկիրները , ուր Հայեր կային , կազմեցին մէկ հայրենիք եւ ունեցան մէկ արքայ , որ այս ժամանակ եղաւ Տիգրան :

3- Հին թագաւորները խնամիական կապերով կ'ամրացնէին իրենց զինակցութիւնը : Միհրդատ ատոր համար է որ իր աղջիկը կնութեան տուաւ Հայոց Տիգրան արքային :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Ո՞վ եղաւ Հայոց Պատմութեան ամենէն նշանաւոր թագաւորը: 2- Որո՞ւն որդին էր Տիգրան Բ.: 3- Տիգրան Բ., թագաւոր ըլլալէ առաջ, ո՞ւր տարուած էր: 4- Ի՞նչ պայմանով ազատեցաւ եւ թագաւոր եղաւ: 5- Ո՞ր թուին թագաւորեց: 6- Քանի՞ տարեկան էր երբ թագաւոր եղաւ:

7- Տիգրանի գահակալութեան ժամանակ որո՞նք էին ամենէն զօրաւոր ազգը: 8- Հռոմայեցիները ի՞նչ ծրագիր ունէին: 9- Ո՞վ էր Միհրդատ: 10- Ի՞նչ տեսակ թագաւոր մըն էր: 11- Ի՞նչ ծրագիր ունէր: 12- Հայոց Տիգրան Բ. արքան ի՞նչ կ'ուզէր ընել:

13- Տիգրան Բ. ո՞ւր յարձակեցաւ, երբ նոր գահ յարժրացած էր: 14- Ծոփքէն ետք, կրցա՞ւ յառաջանալ դէպի Գապաղովկիա: 15- Միհրդատ ինչո՞ւ դաշնակից եղաւ Տիգրանի հետ: 16- Ի՞նչ որոշում տուին Տիգրան եւ Միհրդատ:

17- Միհրդատ ո՞ր ուղղութեամբ գրաւումներ պիտի ընէր: 18- Ինչո՞ւ համար Միհրդատ կ'ուզէր Հռոմայեցիները Ասիայէն վռնտել: 19- Միհրդատ ո՞ր երկիրները գրաւեց: 20- Յոյները ի՞նչ պէս ընդունեցան Միհրդատը: 21- Ինչո՞ւ: 22- Հռոմայեցիները զո՞վ զրկեցին Միհրդատի դէմ: 23- Սիլա կրցա՞ւ յաղթել:

Ի Բ. Դ Ա Ս

ՏԻԳՐԱՆ ՆՈՐԱՆՈՐ ԵՐԿԻՐՆԵՐ ԿԸ ԳՐԱԻԷ

Մեծն Տիգրանի դիմանկարը

Երբ Միհրդատ Հայաստանի տրեւմուտքը զբաղած էր կռիւներ ընելով Հռոմայեցիներու դէմ, Մեծն Տիգրան յարձակեցաւ Հայաստանի հարաւային եւ արեւելեան կողմը գտնուող երկիրներու վրայ եւ գրաւեց զանոնք:

Մեծն Տիգրան շահեցաւ հետեւեալ յաղթանակները:

ՏԻԳՐԱՆ ԿԸ ՅԱՂԹԷ ՊԱՐԹԵՒՆԵՐՈՒ

Տիգրան, 88 թուին (Ք. Ա.), նախ յարձակեցաւ Պարթևներու վրայ, որոնց զէմ ատելութիւն ունէր, որովհետեւ անոնք զինք իբր պատանդ պահած էին և իրմէ 70 հովիտներ առած։ Այս ժամանակ, երբ Տիգրան կը յարձակէր Պարթևներու վրայ, Պարթևներու երկրին մէջ տեղի կ'ունենար գահակալական կռիւ, որովհետեւ անոնց թագաւորը սպաննուած էր և անոր տեղ նոր մը յաջորդած։ Տիգրան այս առիթը օգտագործելով, յարձակեցաւ Պարթևներու վրայ։ Յաղթեց անոնց և հաւաքաւ իր տուած 70 հովիտները։ Պարթևներու յաղթելէ հաք, Տիգրան տիրացաւ Վրասանի, Աղուանից երկրի, Ասրպասականի, Մարասանի, Կորդուֆի, Ասորեստանի, Միջագետքի և Եդեսիոյ, որոնք միմ մասամբ նախապէս կը գտնուէին Պարթևներու գերիշխանութեան տակ։ Պարթևներու տեղ զօրացաւ և աշխարհակալ տէրութիւն մը դարձաւ Հայոց թագաւորութիւնը։ Տիգրան կոչուեցաւ «արքայից արքայ», որ Պարթևներու թագաւորին տիտղոսն էր։ Այսպիսով Տիգրան Պարթևներէն լուծեց իր վրէժը։

Գրաւուած այս երկիրներու թագաւորները դարձան ստրուկները Մեծն Տիգրանի։ Այս պարտուած թագաւորները խաղաղութեան ժամանակ Տիգրանի տուրք կու տային, իսկ պատերազմի ժամանակ՝ զինուոր։

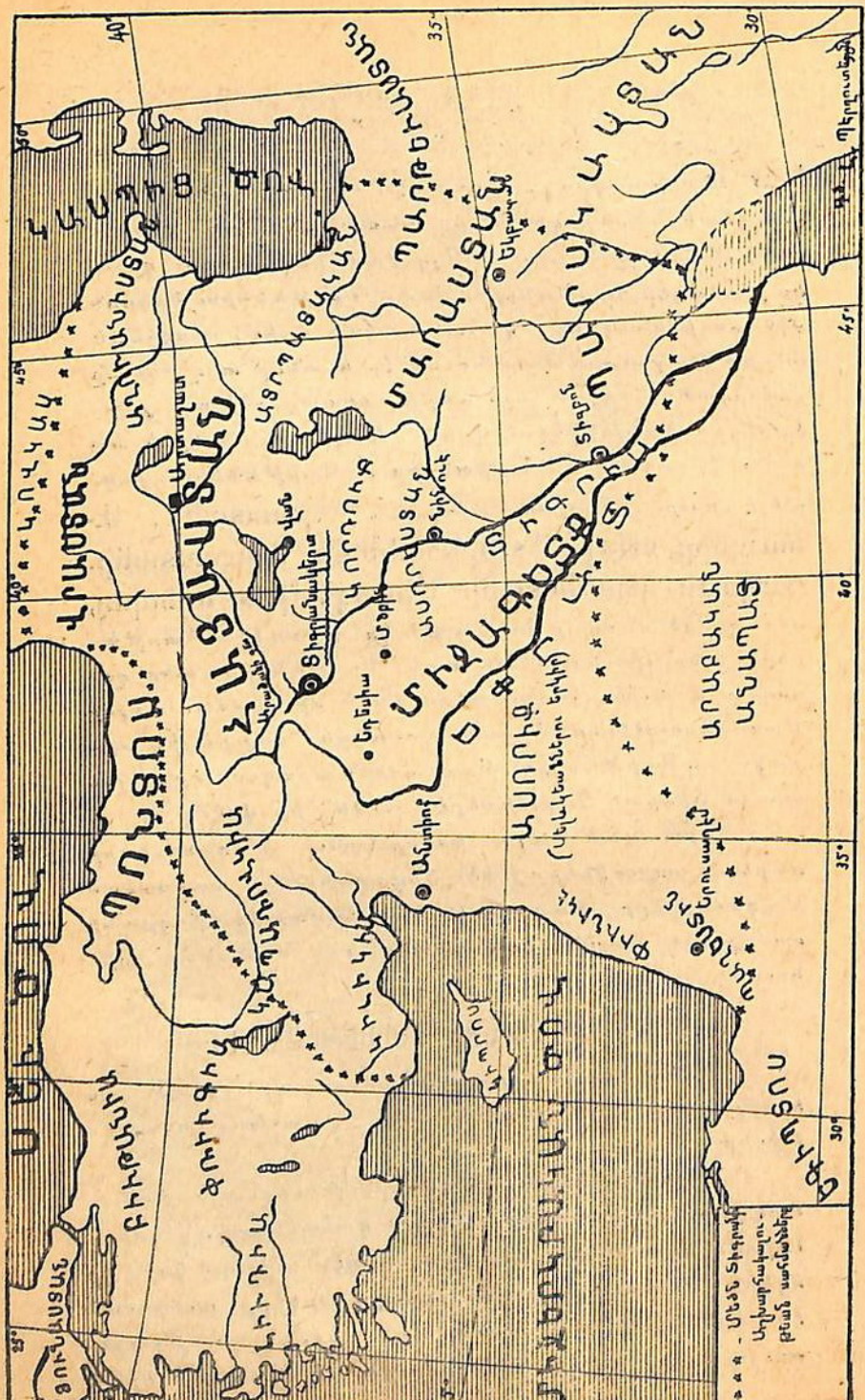
ՏԻԳՐԱՆ ԿԸ ՅԱՂԹԷ ՍԵԼԵՒԿԵԱՆՆԵՐՈՒ

Մեծն Տիգրան չքաւականացաւ գրաւուած այս երկիրներով. ան շարունակեց իր աշխարհակալութիւնը։

Սելեկեաններու թագաւորութիւնը այս ժամանակ շատ էր ակարացի, ներքին գահակալական կռիւներով։ Չորս եղբայրներ իրարու զէմ անվերջ կռիւ կը մղէին՝ թագաւոր ըլլալու համար։ Երկիրը աւերուած էր։ Ամէն կողմ տարածուեր էին արիւնն ու թշուառութիւնը։ Սելեկեան ժողովուրդը ձանձրացած էր և

ՄԱՐԿԱԿԱՆ ԵՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ ԿԱՐԿԱՆ ԴՆԴԱԿԱՆ ԿԱՐԿԱՆ

ՄԱՐԿԱԿԱՆ ԵՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ ԿԱՐԿԱՆ ԴՆԴԱԿԱՆ ԿԱՐԿԱՆ

յոգնած այս եղբայրասպան կռիւներէն: Անոնք կը փափաքէին կառավարուիլ օտար թագաւորով մը: Ճիշդ այս ժամանակ Մեծն Տիգրան հսկայ բանակով մը, որ մօտաւորապէս 500,000 զինուորէ բաղկացած էր, մտաւ Ասորիք՝ Սելեւկեաններու երկիրը: Սելեւկեանները սարսափեցան Տիգրանի ոյժէն և առանց դիմադրելու մտան Տիգրանի գերիշխանութեան տակ (83 Ք. Ա.):

Տիգրան մտաւ Անտիոք, որ Սելեւկեաններու մայրաքաղաքն էր: Տիգրան 18 տարի իշխեց Սելեւկեաններու երկրին, այսինքն Ասորիքի վրայ (83—65 Ք. Ա.):

ՏԻԳՐԱՆԻ ՈՒՐԻՇ ՅԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ

Տիգրան, Ասորիքը գրաւելէ ետք, յարձակեցաւ Կիլիկիոյ վրայ և զայն գրաւեց ու միացուց իր թագաւորութեան: Կիլիկիայէն ետք, Տիգրան յարձակեցաւ Կապադովկիա, գրաւեց զայն և անկէ 300,000 յոյն զաղթականներ փոխադրեց Տիգրանակերտ, զոր Տիգրան այս ժամանակ սկսած էր շինել:

Տիգրան յարձակեցաւ նաև Փիւնիկէի վրայ և գրաւեց զայն: Տիգրան մտադրած էր արշաւել նաև Պաղեստին: Բայց Պաղեստինի Աղեփաւսիւս թագուհին ընծաներ ու պատգամաւորներ ղրկեց և իր հպատակութիւնը յայտնեց Տիգրանի:

ՏԻԳՐԱՆԻ ՓԱՌՔԸ

Այս բոլոր երկիրները գրաւելէ ու անոնց տիրելէ ետք, Տիգրան դարձաւ Առաջաւոր Ասիոյ մեծագոյն արքան: Անիկա կոչուեցաւ «արքայից արքայ»: Ինքնիրեն նոյնիսկ տուաւ «աստուած» մականիւրդ: Տիգրան ժողովուրդին կը ներկայանար շատ պերճ հագուստներով: Չորս ստրուկ թագաւորներ կը կենային իր գահին երկու կողմերը՝ իրենց ձեռքերը ծալած: Երբ Տիգրան ձի նստէր, այդ ստրուկ թագաւորները իր առջեւէն հետիոտն կ'երթային:

Տիգրան իր անունով գրամ ձուլել տուաւ , որուն վրայ տպեց իր պատկերը :

Մեծն Տիգրանի գրամը

Տիգրանի աշխարհակալութեան սահմաններն էին . հիւսիսէն Պոնտոս , Կովկասեան Լեռնաշղթայ և Կասպից Լիճ : Հարաւէն՝ Արարական Անապատը : Արեւելէն՝ Պարթևներու երկիրը , իսկ արեւմուտքէն՝ Կասպիցական և Միջերկրական Ծով :

ԲԱՑԱՏՐԱՆԻ ԲԱՌԻՐ

Գահակալական կռիւ , մակդիր , պերճ հագուստ :

ԸՆԴԼԱՅՆՆԵՐԻ ԿԷՏՈՐ

1- Գահակալական կռիւները կը տկարացնեն երկիրը : Վերջնել այս դասէն երկու օրինակներ [Պարթևները եւ Սելեւկեանները:]

2- Հայաստան իր փառքին գագաթնակէտին հասաւ Մեծն Տիգրանի ժամանակ :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Մեծն Տիգրան ո՞ր ուղղութեամբ տարածեց իր աշխարհակալութիւնը : 2- Ամենէն առաջ որո՞նց վրայ յարձակեցաւ : 3- Ինչո՞ւ : 4- Երբ Տիգրան կը յարձակէր Պարթևներու վրայ , ի՞նչ տեղի կ'ունենար անոնց հայրենիքին մէջ : 5- Տիգրան կրցա՞ւ յաղթել : 6- Ո՞ր երկիրներուն տիրացաւ Տիգրան , յաղթելով Պարթևներու : 7- Տիգրան ի՞նչ տիրոջ շահեցաւ : 8- Պարտուած թագաւորները ի՞նչ պարտաւորուեցան ընել Տիգրանի հանդէպ : 9- Այս ժամանակ ինչո՞ւ տկարացեր էր Սելեւկեան թագաւորութիւնը : 10- Սելեւկեաններու երկիրը (—Ասորիք) ի՞նչ վիճակի ենթարկուեր էր : 11- Սելեւկեան ժողովուրդը ի՞նչ կը փափարէր : 12- Մեծն Տիգրան ո՞րքան զօրքով մտաւ Ասորիք : 13- Յաղթե՞ց : 14- Տիգրան քանի՞ տարի իշխեց Սելեւկեաններու երկրին վրայ :

15- Ասորիքէն ետք Տիգրան ո՞ր երկիրներու վրայ եւս յարձակեցաւ : 16- Պատմէ՛ք Տիգրանի փառքը : 17- Տո՞ւր Տիգրանի աշխարհակալութեան սահմանները :

ԸՆԹԵՐՅՈՒՄ

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մեծն Տիգրանի այս ընդարձակ պետութեան համար անհրաժեշտ էր նոր ու մեծ մայրաքաղաք մը : Նախկին մայրաքաղաքն էր Արտաշատը , որ երկրին հիւսիսը կը գտնուէր : Պէտք էր նոր մայրաքաղաք մը հիմնել երկրին կեդրոնը : Տիգրան Հայաստանի հարաւային կողմը , Տիգրիս գետին ձախակողմը , վայր մը ընտրեց , որ ռազմագիտական կարեւոր դիրք մը ունէր : Տիգրան սկսաւ շինել տալ այս քաղաքը , զոր շրջապատեց բարձր ու հաստ պարիսպներով : Այս քաղաքը Տիգրանի անունով կոչուեցաւ **Տիգրանակերտ** :

Քաղաքը ունէր անառիկ միջնաբերդ մը և շքեղ պալատ մը , ինչպէս նաև որսի վայրեր ու պարտէզներ :

Տիգրան , այս քաղաքը բազմամարդ դարձնելու համար , յարձակեցաւ Կապադովկիոյ վրայ , որուն բնակիչներէն 300.000 հոգի իբր գերի բերաւ և անոնցմէ մաս մը բնակեցուց Տիգրանակերտի մէջ : Կիլիկիոյ , Ասորիքի , Փիւնիկէի , Կորդուքի , Ասորեստանի և Մարաստանի բնակիչներէն ևս բերաւ ու բնակեցուց Տիգրանակերտի մէջ :

Իսկ Հայաստանի ազնուականներն ու իշխանները ստիպեց որ երթան ու բնակին Տիգրանակերտի մէջ :

Տիգրանակերտ դարձաւ բազմամարդ , շքեղ ու մեծ քաղաք մը : Դժբախտաբար այս նշանաւոր քաղաքի բնակիչներուն մեծամասնութիւնը բաղկացած էր օտարականներէ : Մասնաւորաբար շատ յոյներ կային , որովհետև Տիգրան ինքնեմատէր էր : Անիկա իր պալատը հրաւիրեց յոյն արուեստագէտներ ու գրագէտներ :

ԻԳ. Դ Ա Ա

ՄԻՀՐԴԱՏ ՆՈՐԷՆ ԿԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՆԵ- ՐՈՒ ԴԷՄ ԵՒ ԿԸ ՊԱՐՏՈՒԻ

Պոնտոսի Միհրդատ թագաւորը անվհատ մէկն էր. անիկա դիւրաւ չէր յուսահատեր: Սիլլայէն պարտուելէն ետք՝ 89 թուին (Ք. Ա.), անիկա վերստին պատրաստութիւններ տեսաւ, որպէս զի Հռոմայեցիներու ձեռքէն նորէն գրաւէ իր կորսնցուցած երկիրները: Միհրդատ կազմակերպեց հսկայ բանակ մը և զօրաւոր նաւատորմիդ մը: Անիկա յաջողեցաւ նորէն տիրել ամբողջ Փոքր Ասիոյ:

Հռոմայեցիները երբ տեսան Միհրդատի նոր յաջողութիւնները, որոշեցին կոռուիլ անոր դէմ: Անոնք Փոքր Ասիոյ վերջնականօրէն տիրելու համար, զրկեցին Լուկուլլոս մեծ զօրավարը՝ 72-ին: Քանի մը կռիւներէ վերջ, Միհրդատ չարաչար պարտուեցաւ Լուկուլլոսէն և փախաւ Տիգրանի մօտ: Տիգրան, երբ տեսաւ թէ իր աները դարձեալ պարտուած է, չուզեց անոր երեսը տեսնել և բարկացած զայն զրկեց Հայաստանի ճահճահուտ մէկ տեղը...: Լուկուլլոս հալածեց Միհրդատը մինչև Հայաստանի սահմանները: Լուկուլլոս չըհամարձակեցաւ մտնել Հայաստան, որովհետեւ կը փախնար Տիգրանէն: Լուկուլլոս այսպէս կ'ըսէր իր բանակին՝ Տիգրանի մասին. «Տիգրան չառ զօրաւոր է. անիկա Ասիան խլած է Պարթեներէն...: Անիկա կ'իշխէ Ասորիքի և Պաղեստինի վրայ: Սելեկեան երեք թագաւորները մահուան դատապարտեց և անոնց կիներն ու աղջիկները գերի դարձուց: Տիգրան բարեկամն է ու փեսան Միհրդատի. կրնայ անոր օգնել ու մեզի դէմ պատերազմիլ: Եթէ Միհրդատը հալածենք՝ մեծ վտանգի պիտի հանդիպինք ու մեր վրայ պիտի հրաւիրենք ուշադրութիւնը Տիգրանի, որ պատրուակ կը փնտռէ մեր վրայ յարձակելու համար: Ուրեմն Միհրդատը հալածելով՝ ստիպելու չենք որ Տիգրան

օգնէ Միհրդատի՝ մեր դէմ կռուելու համար... ։

Լուկուլլոս տիրեց Փոքր Ասիոյ բոլոր երկիրնե-
րուն մինչև Հայաստանի սահմանները։ Անիկա գրաւեց
նաև Պոնտոսը՝ Միհրդատի երկիրը։ Լուկուլլոս իր
այս գրաւած երկիրները սկսաւ կանոնաւոր կերպով կա-
ռավարել ու զանոնք Հռոմայեցիներու հպատակեցնել։

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍ ԿԸ ՊԱՇԱՆՁԷ ՄԻՀՐԴԱՏԸ

Միհրդատի յաղթելէ ետք, Լուկուլլոս 70 - ին
(Ք. Ա.) իր Ապպիուս Կլաւդոս անունով փոխա-
նորդը պատգամաւոր ղրկեց Հայաստան՝ Տիգրանի
մօտ, պահանջելու համար Միհրդատը։

Տիգրան այս ժամանակ Հայաստան չէր գլտ-
նուեր. անիկա կը կռուէր Փիւնիկէի մէջ։ Ապպիուս
Կլաւդոս, Լուկուլլոսի պատգամաւորը, երբ իմացաւ թէ
Տիգրան Հայաստանէն բացակայ է, անմիջապէս վերա-
դարձաւ Անտիոք, ուր սպասեց Տիգրանի։ Ապպիուս
Կլաւդոս, Տիգրանի բացակայութենէն օգտուելով,
սկսաւ Տիգրանի դէմ գաղտնաբար գրգռել այն թագա-
ւորներն ու ժողովուրդները, որոնք Տիգրանի հպատա-
կած էին։ (Ասիկա Հռոմայեցիներու դիւանագիտու-
թիւնն էր)։ Իսկապէս Ապպիուս Կլաւդոս կրցաւ շա-
տերը լարել Տիգրանի դէմ։

Տիգրան գրաւեց Ասորիքի հարաւային մասն
ալ և յաղթական վերադարձաւ Անտիոք, ուր իրեն կը
սպասէր Ապպիուս Կլաւդոս, Հռոմայեցի դեսպանը։

Տիգրան ուզեց մեծ տպաւորութիւն ձգել Հռո-
մայեցի դեսպանին վրայ. ուստի այսպէս ընդունեցաւ
Ապպիուս Կլաւդոսը։

Տիգրան նստած էր ոսկեհուռ բարձր գահի վրայ,
չըջապատուած թագաւորներով, զօրավարներով, բար-
ձրաստիճան պալատականներով ու խորհրդականներով։
Հագած էր ծիրանի հագուստ, ձեռքին՝ թագաւորական
գաւազանը և գլխուն՝ մարգարտաշար բարձր թագը։

Քիչ ետք Ապպիուս համարձակութեամբ մտաւ
արքայական սրահը և յարգանքով բարեկեց Տիգրանը

և անոր յանձնեց Լուկուլլոսի նամակը, որուն մէջ Լուկուլլոս կը պահանջէր Միհրդատի յանձնումը։ Այս նամակին մէջ Լուկուլլոս «արքայից արքայ» տիտղոսը չէր տուած Տիգրանի։ Տիգրան կարդաց և շատ վիրտուոսեցաւ այս անարգանքէն։

Ապպիոսն համարձակութեամբ պահանջեց Միհրդատը, Հռոմայեցիներու մեծ թշնամին, և աւելցուց.

— Եթէ փախստական Միհրդատը չյանձնուի Հռոմայեցիներուն, անմիջապէս Լուկուլլոս պիտի արշաւէ Հայաստան։

Տիգրան մերժեց և պատասխանեց.

— Ձեմ կրնար իմ աներս ու հիւրս յանձնել ձեզի՛, Հռոմայեցիներուդ։ Եթէ վեհանձնութեանս փոխարէն պատերազմ ուզէք, կրնամ ինքզինքս պաշտպանել, իսկ Միհրդատը երբե՛ք չեմ կրնար յանձնել...։

Ապպիոսի տուած իր այս պատասխանին պէս՝ Տիգրան Լուկուլլոսի նամակ մը գրեց, որուն մէջ ինքն ալ Լուկուլլոսի չտուաւ «իմպերատոր» տիտղոսը, որ յաղթական ու աշխարհակալ Հռոմայեցի զօրավարներուն կը տրուէր։ Տիգրան թանկագին ընծաներ տուաւ Ապպիոսի, որ սակայն մերժեց և բաւականացաւ միայն թանկագին բաժակ մը առնելով։

ԲԱՅԱՏՐԵԼԻ ԲԱՌԵՐ

Անվհատ, նաւատորմիդ, աներ, ճահճահուտ, պատրուակ, փոխանորդ, պատգամաւոր, լարել, դեսպան, ոսկեհուռ, բարձրատիճան պալատական, խորհրդական, մարգարտաշար, « իմպերատոր »։

ԸՆԴԼԱՅՆՆԵԼԻ ԿԷՏԵՐ

1- Շեշտել Միհրդատի անվհատ եւ յարատեւ ոգին։ — Միհրդատ մէկէ աւելի անգամներ պարտուեցաւ Հռոմայեցիներէն ու չյուսահատեցաւ։

2- Ապպիոս Պլաւդոս, իբրեւ դիւանագէտ Հռոմայեցի մը, Տիգրանի դէմ կը գրգռէ հպատակ ժողովուրդները։ Այս պարագան ներկայացնել իբրեւ հռոմէական դիւանագիտութեան օրինակ։

3- Տիգրան իր պարտուած աները չպատուեց, բայց զայն չյանձնեց Հռոմայեցիներու։ Շեշտել Տիգրանի վեհանձնութիւնը։

4- Ապպիոս Պլաւդոս մերժեց ընդունիլ Տիգրանի նուէրը։ — Շեշտել հռոմայեցի դեսպանին անկաշառ ոգին։

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Ի՞նչ տեսակ մէկն էր Միհրդատը: 2- Սիլլայէն պարտուելէ ետք ի՞նչ քրաւ: 3- Հռոմայեցիները ի՞նչ քրին, երբ իմացան Միհրդատի նոր յաջողութիւնները: 4- Լուկուլլոս կրցա՞ւ յաղթել Միհրդատի: 5- Լուկուլլոս մինչեւ ո՞ւր հալածեց Միհրդատը: 6- Լուկուլլոս ինչո՞ւ համար չմտաւ Հայաստան եւ ի՞նչ ըսաւ իր բանակին Տիգրանի մասին: 7- Լուկուլլոս ի՞նչ քրաւ իր նոր գրաւած երկիրները :

8- Լուկուլլոս ինչո՞ւ համար Տիգրանի մօտ զրկեց Ապպիոս Կլաւդոսը: 9- Ք՞իւր գնաց Ապպիոս Կլաւդոս: 10- Ի՞նչ քրաւ Անտիոքի մէջ: 11- Տիգրան ի՞նչպէս ընդունեցաւ Ապպիոս Կլաւդոսը, երբ Հայաստան վերադարձաւ: 12- Պատմէ՛ Տիգրանի եւ Ապպիոսի տեսակցութիւնը: 13- Ինչո՞ւ համար Տիգրան մերժեց յանձնել Միհրդատը: 14- Տիգրան ի՞նչ պատասխան ցրեց Լուկուլլոսի: 15- Ապպիոս ինչո՞ւ համար մերժեց Տիգրանի նուէրը :

ԻՒ. ԴԱՍ

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍ ԿՈՐՈՇԷ ԿՌՈՒԻԼ ՏԻԳՐԱՆԻ ԴԷՍ

Ապպիոս Կլաւդոս մեկնեցաւ Տիգրանի պալատէն :

Լուկուլլոս , Հայաստանի արեւմուտքը բանակ դրած , անհամբեր կը սպասէր Ապպիոսի բերելիք պատասխանին: Բաւական ժամանակ ետքը , վերջապէս Ապպիոս վերադարձաւ Լուկուլլոսի բանակը: Լուկուլլոս Ապպիոսէն իմացաւ թէ Տիգրան մերժած է Միհրդատը յանձնել: Ուստի Լուկուլլոս վճռեց պատերազմիլ Տիգրանի հետ , Միհրդատը ոչնչացնելու համար:

Ուրեմն պիտի սկսէր պատերազմը Հայոց եւ Հռոմայեցիներու միջեւ :

ՏԻԳՐԱՆ ԿԸ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԼՈՒ

Տիգրան եւ , Ապպիոսի մեկնելէն ետք , սկսաւ պատրաստութիւններ տեսնել՝ մօտալուտ պատերազմի համար: Հռոմայեցիներու դէմ յաջող պատերազմ մը ընելու համար , Տիգրան հասկցաւ թէ պէտք է գիմել Միհրդատի խորհուրդներուն , որովհետեւ Միհրդատը Հռոմայեցիներու դէմ բազմաթիւ պատերազմներ մղած էր , փորձառու եղած էր եւ գիտէր անոնց յաղթելու կերպը :

Միհրդատ այս ատեն կը գտնուէր Հայաստանի ճահճա-
յին և վատառողջ մէկ վայրը, որովհետեւ Տիգրան մեր-
ժած էր անոր հետ տեսնուիլ, երբ ան Լուկուլլոսէն
պարտուած եկած էր իր քով: Տիգրան Միհրդատը
Հռոմայեցիներուն չէր յանձնած, բայց արհամարհան-
քով վարուած էր անոր հետ...:

Տիգրան կանչեց Միհրդատը և մեծ պատուով
ընդունեցաւ զայն: Անոնք առաջուան պէս կրկին բա-
րեկամացան:

Տիգրան Միհրդատի տուաւ 10.000 զինուորներ:
Միհրդատ զանոնք առաւ ու գնաց Պոնտոսը վերստին
գրաւելու:

Տիգրան զօրացուց իր բանակը: Իրեն հպատակ
երկիրներէն օգնական զօրք ստացաւ: Տիգրան կ'ու-
զէր անմիջապէս յարձակիլ Լուկուլլոսի վրայ: Անիկա
կ'ուզէր նախաշարժակ ըլլալ:

ԲԱՅԱՑՐՈՒԹ ԲԱՌՆԻ

Օգնական զօրք, նախաշարժակ:

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Ապպիուս Յլաւդոս որո՞ւն քով գնաց, Տիգրանի պալատէն
հեռանալէ ետք: 2- Ապպիուս ի՞նչ բան իմացուց Լուկուլլոսի: 3-
Լուկուլլոս ի՞նչ բան վճռեց, երբ իմացաւ թէ Տիգրան կը մերժէ
յանձնել Միհրդատը: 4- Լուկուլլոս ինչո՞ւ վճռեց կռուիլ Տիգրանի
դէմ: 5- Տիգրան ինչո՞ւ պատրաստութիւններ տեսաւ, Ապպիուս
Յլաւդոսի մեկնելէ ետք: 6- Տիգրան ինչո՞ւ իր մօտ կանչեց Միհր-
դատը եւ անոր հետ բարեկամացաւ: 7- Ուրկէ՞ կանչուեցաւ Միհր-
դատ: 8- Տիգրան ի՞նչպէս ընդունեցաւ Միհրդատը: 9- Ի՞նչ պար-
տականութիւն ստանձնեց Միհրդատ: 10- Տիգրան ի՞նչ ըրաւ իր
բանակը: 11- Որոնցմէ՞ օգնական զօրք ստացաւ: 12- Տիգրան ի՞նչ
կ'ուզէր ընել: 13- Ինչո՞ւ կ'ուզէր նախաշարժակ ըլլալ [տրամա-
բանել]:

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ԱՐԾԱԻԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Լուկուլլոս աճապարեց երբ իմացաւ թէ Տիգրան կ'ուզէ իր վրայ յարձակիլ։ Անիկա իր գրաւած երկիրներու պաշտպանութեան համար 6.000 զինուոր պահակ թողուց և մնացած 22.000 զինուորները իր հետ առնելով՝ ճամբայ ելաւ դէպի Հայաստան, Տիգրանի ճամբան կտրելու։ Լուկուլլոսի այս արշաւանքը տեղի կ'ունենար 69 թուին (Ք. Ա.)։ Նղանակը գարունն էր։ Լուկուլլոս իր զինուորներով քիչ ետք համաւեփրատ գետին եզերքը։ Հռոմայեցիները չկրցին գետէն անցնիլ, որովհետեւ դարնան ձիւնահալքի պատճառաւ գետը յորդած էր։ Շարժական կամուրջներով պէտք է անցնէին, ինչ որ շատ ժամանակ պիտի խլէր իրենցմէ և Տիգրանին առիթ պիտի տար պատրաստուելու։ Հռոմայեցի զինուորները նեղօրտեցան, որովհետեւ անոնք անհամբեր էին Տիգրանի ճամբան կտրելու։ Երեկոյեան, սակայն, եփրատի ջուրը յանկարծ նուազեցաւ և գիշերը այնքան իջաւ, որ Հռոմայեցիները զիւրութեամբ անցան գետէն՝ առանց ժամանակ կորսնցնելու։ Հռոմայեցի զինուորները կարծեցին թէ գետը կը հնազանդի իրենց զօրավարին։ Մինչդեռ գետի ջուրին նուազելուն պատճառը հետեւեալն էր. — նղանակը գարունն էր. ցերեկին տաք կ'ընէր, ձիւնը կը հալէր և գետը ևս կը վարարէր։ Իսկ երեկոյեան ցուրտը կ'իջնէր, լեռան ձիւնները կը սառէին և այսպիսով գետի ջուրը ևս կը նուազէր։ Հռոմէական բանակը մտաւ հայկական հողը՝ Ծովաց աշխարհը։ Երբ բանակը գետէն նոր անցեր էր, զինուորներուն դէմը ելաւ Անահիտ չաստուածուհիի մեհանի եզներէն մէկը, որ մասնաւոր նշան մը կը կրէր իր վրայ և որ ինքնաբերաբար եկաւ և իր գլուխը ծռեց, կարծէք թէ

ըսել ուզելով. «Զիս մորթեցէ՛ք...»։ Հոռմայեցիները կարծեցին թէ աստուածները զայն զրկած են, որպէս զի մորթեն և կփրատ գետին զոհեն, շնորհակալութիւն յայտնելու համար գետին։ Մինչդեռ իրականութիւնը այն էր որ Անահիտի մեհնանին եզները վարժուած էին երկրպագուներու ձեռքով իրենց վրզէն շոյուելու, և երբ մարդ տեսնէին՝ վարժութեամբ իրենց գլուխը կը ծռէին...։

Հոռմայեցի զինուորները այս յաջողութիւններէն խրախուսուած՝ ուրախութեամբ և աշխոյժով անցան Ծովաց աշխարհէն։ Լուկուլլոս հրամայեց իր զինուորներուն որ Ծովաց երկրի բնակիչներուն վնաս չհասցնեն, որպէս զի սիրաշահին զանոնք և դժուարութիւն չկրեն անոնցմէ։

Լուկուլլոս ուղիղ կ'արշաւէր Տիգրանակերտի վրայ։

Եփրատ գետէն Տիգրիսի հեռաւորութիւնը 150 քիլոմետր է։ Լուկուլլոս օրական 25 քիլոմետր քայելով, շաբաթ մը ետք հասաւ Տիգրիսի եզերքը, ուրկէ անցաւ՝ յարձակելու Տիգրանակերտի վրայ։ Հոռմայեցիները մեծ արագութեամբ կտրեցին այդ ճամբան։

Տիգրան երբ լսեց թէ Լուկուլլոս անցած է Տիգրիսը և արդէն մօտեցած Տիգրանակերտի, բարկութենէն կատղեցաւ, որովհետեւ ինք կ'ուզէր առաջին անգամ յարձակիլ անոր վրայ, և յետոյ՝ որովհետեւ Լուկուլլոս կը համարձակէր յարձակիլ իրեն պէս ճարձայից արքային» վրայ...։ Տիգրան չէր կրնար հաւատալ թէ Լուկուլլոս կրնար այդ համարձակութիւնը ունենալ։ Այնպէս որ առաջին մարդը, որ եկաւ և Լուկուլլոսի յարձակումը իմացուց իրեն, կախաղանի արժանացաւ։ Այլևս ոչ ոք համարձակեցաւ խօսիլ այդ մասին։ Բոլորը սկսան Տիգրանը շողոքորթել, ըսելով թէ Հոռմայեցիները երբեք չեն կրնար ունենալ այդ համարձակութիւնը։ Տիգրան կը մնար անտեղեակ Լուկուլլոսի կատարած արշաւանքին և անոր առաջ բերած գժբախտութեանց մասին։ Տիգրան յաղթութիւններէն կուրացած թագաւոր մըն էր։

Տիգրանի շատ սիրելի բարեկամը , Միհրաբարզան իշխանը , վերջապէս համարձակեցաւ վտանգը յիշեցնել : Տիգրան այն ատեն միայն հաւատաց . . . :

Տիգրան դեռ չէր պատրաստուած : Անիկա իր հպատակ երկիրներէն կը սպասէր օգնական ոյժերու , զոր անոնք պարտաւոր էին զրկել : Ժամանակ չահելու համար Տիգրան զրկեց Միհրոբարզանը Հռոմայեցիներու դէմ՝ 3000 զինուորներով , և հպարտութեամբ պատուիրեց անոր . « Բե՛ր ինծի Լուկուլլոսը կենդանի , իսկ քնացեալները ոտքերուդ տակ ջախջախէ՛ ու անցի՛ր » : Միհրոբարզան քաջաբար կռուեցաւ և սպանուեցաւ : Պարտուեցան նաև անոր զինուորները : Լուկուլլոս այլևս կրնար սկսիլ Տիգրանակերտի պաշարման : Տիգրան երբ տեսաւ թէ Միհրոբարզան պարտուած է և Լուկուլլոս անարգել կը յառաջանայ դէպի Տիգրանակերտ , իր մայրաքաղաքին պաշտպանութիւնը յանձնեց Մանգէոս զօրավարին և ինք փախաւ Մշոյ դաշտը , պատրաստութիւն տեսնելու : Տիգրան մինչև այս ատեն դժբախտաբար անտարբեր կեցած էր : Տիգրան իր այս փախուստին ժամանակ՝ չկըրցաւ Տիգրանակերտէն փախցնել իր կիներն ու անհաշուելի գանձերը :

Լուկուլլոս պաշարեց Հայոց մեծ մայրաքաղաքը՝ Տիգրանակերտը :

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԶԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Մեծն Տիգրան Մշոյ դաշտէն հրաման ըրաւ իրեն հպատակ բոլոր ազգերուն , որպէս զի օգնութեան հասնին : Հպատակ ժողովուրդները փութացին օգնութեան : Անմիջապէս առաջ եկաւ հսկայ բանակ մը , այլևայլ ազգերէ բաղկացած : Տիգրան օգնութեան կանչեց նաև Միհրդատը , որ այս ժամանակ Պոնտոս կը գտնուէր : Միհրդատ զիտմամբ ուշացաւ և իր Տաքսիլէս անունով պատգամաւորին միջոցաւ Տիգրանի իմացուց որ յետաձգէ յարձակումը և տունց

իրեն չպատերազմի Հոռմայեցիներու հետ։ Եթէ պատերազմը յետաձգէր, Հոռմայեցիները սովի պիտի մատնուէին և իրենք իրենց պիտի պարտուէին։

Տիգրան անհամբեր էր։ Երբ տեսաւ թէ Միհրդատ կ'ուշանայ, առանց անոր յառաջացաւ Լուկուլոսի բանակին վրայ, որ Տիգրանակերտի շուրջ զբաղած էր պաշարման գործով։ Տիգրանակերտի պաշարուած բնակիչները երբ տեսան Տիգրանի գալը, ուրախութեան աղաղակներ բարձրացուցին։

Տիգրանակերտի մէջ կը գտնուէին Տիգրանի կանանոցն ու անհաշուելի գանձերը։ Պէտք էր նախ զանոնք ազատել, որպէս զի անոնք չիյնային թշնամիին ձեռքը։ Վեց հազար (6000) հայ երիտասարդ զինուորներ յանձն առին զանոնք ազատել։ Անոնք յաջողեցան Լուկուլոսի բանակը ճեղքել ու մտնել Տիգրանակերտ։ Յետոյ անոնք մեծագոյն յանդգնութեամբ կանանոցն ու գանձերը փախցուցին ու հասցուցին Տիգրանի բանակը։

Հայ զինուորները կ'ազատեն Տիգրանի
կամուսնոցն ու գանձերը

Տիգրանակերտ քաղաքը ներսէն լաւ էր պաշտպանուած։ Կարիկի չէր գայն շուտով դրաւել։ Մանաւանդ Մանգէսս և հայ զինուորները դիպազնաբար կը պաշտպանէին զայն։ Լուկուլլոս զգաց թէ վտանգաւոր վիճակի մէջ կը գտնուի։ Անիկա Տիգրանակերտի շուրջ համայնիցի 6000 զինուորներ ձգեց և մնացեալ զօրքով գնաց Տիգրանի դէմ կռուելու։

Հետզհետէ դէմ առ դէմ կու գային Տիգրանի և Լուկուլլոսի բանակները։ Տիգրանի բանակը կեցած էր բլուրի մը վրայ։ Երկու բանակներուն միջև կը գտնուէր գետակ մը, որ Տիգրիսի մէկ օժանդակն էր։ Բլուրին վրայէն Տիգրան և իր զինուորները կը տեսնէին Լուկուլլոսի բանակը, որ դէպի իրենց կողմը կը յառաջանար։ Տիգրան և իրեն զօրապետները արհամարհանքով վերաբերուեցան Լուկուլլոսի բանակին հետ։ Տիգրան նոյնիսկ ըսաւ. «Եթէ ասոնք եկած են իբրեւ պատգամաւորներ, չափազանց շատ են։ Իսկ եթէ իբրեւ կռուող զինուորներ՝ չափազանց քիչ են։» Աւրեմն Տիգրան վստահ էր իր յաղթանակին։

Իսկ իր զօրավարներէն ոմանք, չողքորթելու համար զինք, վէգ կը խաղային։ Տիգրան երբ այս տեսաւ, հարցուց անոնց թէ ինչո՞ւ վէգ կը խաղան։ Անոնք պատասխանեցին. «Այժմէն վիճակ կը ձգենք թէ որո՞ւն բաժին պիտի իյնայ Լուկուլլոսի բանակին ձգելիք աւարը։» Տիգրանի զօրավարներէն ուրիշներ իրմէ կը խնդրէին որ իրենցմէ միայն մէկը երթայ և իր գունդովը կռուի Լուկուլլոսի բանակին դէմ։ Ի վերջոյ Տիգրան շատ կը ցաւէր որ ստիպուած է կռուիլ ոչ թէ Հռոմի բոլոր զօրավարներուն, այլ միայն Լուկուլլոսի դէմ...։ Այս բոլոր զօրավարներու մէջ միայն Տաքսիլէսը, Միհրդատի դեսպանը, թելադրեց զգոյշ կենալ և անմիջապէս չպատերազմիլ։ Շատեր և նոյնիսկ Տիգրան կը կարծէին թէ Տաքսիլէս կը նախանձի Տիգրանի ունենալիք յաղթանակին և ատոր համար կ'արգիլէ անմիջապէս պատերազմիլ։

Տիգրան վճռեց պատերազմիլ։

Քիչ ևս ք պիտի սկսէր երկար ատենէ ի վեր սպասուած անկող ճակատամարտը: Օրը 6 Հոկտեմբերն էր՝ 69-ի թուի (Ք. Ա.): Երկու բանակները զէմ առ զէմ էին արդէն, գետակին երկու եզիրքը: Գետի արևմտեան կողմը կար ցած տեղ մը, ուրկէ բանակը կրնար դիւրաւ անցնիլ: Լուկուլլոս այդ կողմ ուղղուեցաւ: Տիգրան երբ իր բարձունքէն այս տեսաւ, կարծեց թէ Հռոմայեցիները կը փախչին, ուստի բացականչեց իր մօտ գտնուող Տաքսիլէսին.

— Ինչպէս կը փախչին . . . :

Փորձառու Տաքսիլէս, Միհրդատի պատգամաւորը, պատասխանեց Տիգրանի.

— Անոնք ոչ թէ կը փախչին, այլ կը պատրաստուին մեր վրայ յարձակելու . . . :

Հազիւ թէ իր խօսքը վերջացուցած էր Տաքսիլէս, Հռոմայեցիները գետը անցան և ուղղուեցան Հայոց դէմ:

Հայոց հսկայ բանակը, ինչպէս ըսինք, բլուրի մը ստորոտը դիրք բռնած էր: Հայկական զօրքը կը կրէր ծանր զէնքեր ու զրահներ: Լուկուլլոս յանկարծական հրաման մը արձակեց: Հռոմայեցիները աշխոյժով ու ճարպիկութեամբ յարձակեցան Հայոց վրայ: Հայերը շփոթած սկսան նահանջիլ: Անսպասելիօրէն Հայերը պարտուած էին: Հռոմայեցիներ 20 քիլոմետր հալածեցին Հայերը: Հռոմայեցիները վերադարձան պատերազմի դաշտ ու կողոպտեցին ձգուած աւարը: Լուկուլլոս չարաչար յաղթելէ ետք Տիգրանի, բռնն թափով մը յարձակեցաւ Տիգրանակերտի վրայ, զոր տակաւին կը պաշարէին 6000 հռոմայեցի զինուորներ: Տիգրանակերտի բնակիչները, ինչպէս ծանօթ է, կազմուած էին օտարականներէ, որոնք վրէժով և ատելութեամբ լեցուած էին Տիգրանի հանդէպ: Անոնք, երբ իմացան Տիգրանի պարտութիւնը, դաւադրութիւն սարքեցին: Խոստացան Տիգրանակերտի պարիսպին դռները բանալ Լուկուլլոսի առջև, պայման դնելով որ Լուկուլլոս զիւրենք վերադարձնէ իրենց հայրենիքները: Լուկուլլոս խոստացաւ: Տիգրանակեր-

տի պարիսպին զոնները բացուեցան: Լուկուլլոս զիւրութեամբ մտաւ Տիգրանակերտ և տիրացաւ անոր անհաշուելի գանձերուն: Լուկուլլոս Տիգրանակերտի օտար բնակիչներուն տուաւ ազատութիւն իրենց երկիրները վերագառնալու:

ՏԻԳՐԱՆԻ ԵՒ ՄԻՀՐԴԱՏԻ ՅՈՒՋԻՉ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

Պարսուած Տիգրանի զինուորները խելակորոյս կը փախէին: Այս ժամանակ կամաց-կամաց դէպի Հայաստան կու գար Միհրդատ, որ լուր չունէր պատահածներէն: Միհրդատ ճամբան տեսաւ փախստական զինուորներ, որոնք կու գային պատերազմի դաշտէն: Միհրդատ մեծ ցաւով իմացաւ այդ զինուորներէն, որ Տիգրան՝ առանց իրեն սպասելու՝ պատերազմած է և Լուկուլլոսէն չարաչար պարսուած: Միհրդատ քիչ ետք հանգիպեցաւ Տիգրանի, որ բոլորովին յուսահատած էր և գլխիկոր եղած: Շատ յուզիչ եղաւ անոնց տեսակցութիւնը: Միհրդատ վիհանձն գտնուեցաւ փոխանակ Տիգրանը անարգելու իր պարտութեան համար, ինչպէս որ Հայոց արքան ժամանակին իրեն ըրած էր, Միհրդատ իջաւ իր ձիէն և անոր հետ լացաւ այս դառն պարտութեան վրայ: Միհրդատ իր գունդը և հետևորդները տրամադրեց Տիգրանի և գայն խրախուսեց և քաջալերեց:

Տիգրան և Միհրդատ որոշեցին վերստին պատրաստուիլ, պատերազմելու համար Լուկուլլոսի դէմ:

ԱՐԱԾԱՆԻԻ ԿՈՒԻԷ

Լուկուլլոս տիրեց Տիգրանակերտի: Տիգրան և Միհրդատ քաջուեցան Արտաշատ՝ Հայաստանի հին մայրաքաղաքը, ուր անոնք վերազինուեցան և պատրաստութիւն տեսան վերստին կռուելու Լուկուլլոսի դէմ:

Լուկուլլոս վերջնականօրէն խորտակելու համար Տիգրանի և Միհրդատի ոյժը, ուզեց յարձակիլ Արտաշատի վրայ, ուր ամրացած էր Տիգրան, իր ընտանիքով:

Տիգրան, երբ իմացաւ թէ Լուկուլլոս կ'արչաւէ Արտաշատի վրայ, չուզեց պաշարուած մնալ. անիկա առաւ իր բանակը և մայրաքաղաքէն դուրս եկաւ, կռուելու համար Լուկուլլոսի դէմ: Չորս օրուան ճամբայ մը քալելէ հտք, Տիգրանի բանակը հանդիպեցաւ Լուկուլլոսի՝ Արածանի գետին եզերքը, որ կփրտոի արեւելեան օժանդակն է:

Արածանի գետին եզերքը տեղի ունեցաւ կռիւր: Տիգրան դարձեալ պարտուեցաւ, հակառակ իր բաւական ոյժին, որովհետեւ Տիգրանի օգնութեան եկած գունդերը դասալիք եղան: Լուկուլլոսի ձեռքը գիրի ինկան բազմաթիւ հայ ազնուականներ:

Արածանիի այս կռիւր տեղի ունեցաւ 68 թուին (Ք. Ա.), աշնան սկիզբը:

Լուկուլլոս Տիգրանի զօրութիւնը բոլորովին ջախջախելու նպատակով, հալածեց Տիգրանի զինուորները և յառաջացաւ դէպի Արտաշատ, գրաւելու համար զայն:

Լուկուլլոսի զինուորները ճամբայ ելան դէպի Արտաշատ: Չմեռը վրայ հասած էր արդէն: Այս եղանակին Հայաստանի մէջ բանակի յառաջխաղացքը շատ դժուար էր: Լուկուլլոսի զինուորները տրտնջացին: Այսպիսով անկարելի եղաւ արչաւանքը: Արդէն հռոմայեցի զինուորներու ծառայութեան չըջանը լրացած էր: Յոգնած զինուորները կ'ուզէին հայրենիք վերադառնալ: Լուկուլլոս իր ճամբան փոխեց դէպի հարաւ, յարձակեցաւ Մծբին քաղաքի վրայ և զայն գրաւեց ու տիրեց անոր մեծ հարստութիւններուն:

Ուրեմն Լուկուլլոս չկրցաւ տիրել Արտաշատի և ստիպուեցաւ հեռանալ Հայաստանէն, ուր ձգեց հռոմայեցի զինուորներ:

ԹԵՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ.— Ընթերցման համար դուած այս հասուածք նախ պէտք է զատարանի մէջ կարդացուի՝ ուսուցչին կողմէ, առակերտներուն օտլով անհրաժեշտ լուսաբանութիւններն ու ծանօթութիւնները: Յետոյ առակերտները պէտք է որ ճոյնը պատմեն կենդանի եւ ամբողջական ձեւով մը:

ԲԱՅԱՅՐՆԷՐ ԲԱՌՈՐ

Գահակ, ճամբայ կտրել, ծիւնահալք, շարժական կամուրջ, վարարիլ, երկրպագու, խրախուսուիլ, սիրաշահիլ, անտեղեակ, յաղթութիւններէ կուրացած, ժամանակ շահիլ, անարգել, Մշոյ դաշտ, ճակատամարտ, պատգամաւոր, յետածգել, կանանոց, դիւցազնաբար, վէգ, աւար, դաւադրութիւն սարքել, հետեւորդ, Արածանի, դասալիք ըլլալ, յառաջխաղացք :

ԸՆԴԷԼԱՅՆՆԷՐ ԿԷՏՈՐ

1- Լուկուլլոսի արագաշարժութիւնը հակադրել Տիգրանի դանդաղ եւ անտարբեր ընթացքին :

2- Անահիտ չաստուածուհիի մեհեանին եզները անհպելի էին եւ ազատօրէն կը ճարակէին արօտաձայրերու մէջ : Անոնք իրենց գլխուն կը կրէին ջահեր :

3- Հռոմայեցի զինուորները հաւաք ունին իրենք իրենց, ինչպէս նաեւ իրենց զօրավարին՝ Լուկուլլոսի վրայ : Անոնք բնական երեւոյթները (եփրատի ջուրին նուազիլը, մեհեանի եզին զլուխ ծռելը) կը մեկնեն իբրեւ նախանշան յայտնութիւնները իրենց յաջողութեան, որուն մեծապէս վստահ էին :

4- Լուկուլլոս գիտէ սիրաշահիլ մանր ժողովուրդները : — Ձի վնասեր Ծովացիներուն :

5- Միհրդարգանը աննհնգ բարեկամ մըն էր : Անիկա ի գին իր կեանքին, Տիգրանի յիշեցուց վերահաս վտանգը եւ գիտցաւ քաջաբար զոհուիլ :

6- Շեշտել Տիգրանի չոր եւ սին հպարտութիւնը, որ զինք արգիլեց զգոյշ եւ խոհեմ ընթացք մը ունենալէ :

7- Շեշտել Միհրդատի փորձառութիւնն ու խորագիտութիւնը : Անիկա՝ հակառակ Տիգրանի՝ կը հաւատար թէ կարելի է թըշնամիին յաղթել զինուորներու խոշոր թիւէն աւելի խելքով՝ դիւանագիտութեամբ : Միհրդատի զօրավարը, Տաքսիլէսը եւս իր տիրոջ պէս խոհեմ էր ու փորձառու : Միհրդատ գիտէր թէ Հայոց խուռներամ, բայց խայտաբղէտ ու անկազմակերպ զօրքը պիտի չկրնար յաղթել Լուկուլլոսի սակաւաթիւ, բայց կազմակերպեալ ոյժին : Ուստի կը թելադրէր ճակատ տալէ խուսափիլ, պատերազմը յետածգել եւ այսպիսով Հռոմայեցիները սովամահ ընկլ :

8- Վեց հազար հայ երիտասարդ զինուորները քաջութեամբ կրցան ճեղքել Հռոմայեցիներու բանակը, որովհետեւ իրենք այդ արարքը ըրին, ազատելու համար թագաւորին կիները : Այսինքն՝ ցոյց տալ հայ զինուորի արժանապատուութեան բարձրութիւնը :

9- Բացատրել Տիգրանակերտի օտարական բնակիչներուն դաւադրութիւնը :

ՀՐԱՀԱՆԳ

Յատկացնել պահ մը գրաւոր պատմելու համար հայ — լուկուլիան պատերազմները :

ԻՆ. ԴԱՍ

ՊՈՄՊԷՈՍ ԿՈՒ ԳԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Երբ Հուկուլլոս նահանջեց, Միհրդատ վերստին տիրեց Պոնտոսի, իսկ Տիգրան՝ Հայաստանի։ Միհրդատի և Տիգրանի միացեալ բանակները նորանոր յաղթանակներ տարին Հռոմայեցիներու վրայ, որոնք ջարդուեցան և փախան Պոնտոսէն ու Հայաստանէն։ Հուկուլլոս անկարող եղաւ այս պարտութիւններուն առաջք առնել։ Իր զինուորները մերժեցին կռուիլ, որովհետեւ երկար առեռէ ի վեր հայրենիքէն հեռացած էին և բազմաթիւ կոիւններու մէջ սպառած։ Տիգրան ու Միհրդատ յառաջացան դէպի արեւմուտք։

Հռոմի Ծերակոյտը այս ձախողութիւններուն վրայ պաշտօնանկ ըրաւ Հուկուլլոսը և անոր տեղ Ասիա զրկեց Պոմպէոսը, երիտասարդ և մեծ զօրավարը։

ՊՈՄՊԷՈՍ

Հոռմայեցիները վճռած էին տիրել Ասիոյ , որուն համար քանի մը դարէ ի վեր այնքան տիրէն ու զրամ վատներ էին , բայց տակաւին չէին կրցած բոլորովին տիրել անոր : Ասոր համար Հոռմայեցիները զրկեցին իրենց մեծագոյն զօրավարը՝ Պոմպէոսը :

Պոմպէոս 66 թուին (Ք. Ա.) եկաւ Փոքր Ասիա , կռուեցաւ և յաղթեց Միհրդատի : Պոմպէոս Միհրդատի յաղթելէ ետք՝ արշաւեց Տիգրանի վրայ :

Մեծն Տիգրանի պզտիկ որդին , Կրտսեր Տիգրան կոչուած , դաւաճանեց իր հօրը , որպէս զի անոր տեղ ինք թագաւոր ըլլայ : Կրտսեր Տիգրան գնաց Պոմպէոսի մօտ և անոր բանակը առաջնորդեց իր հօրը վրայ : Կրտսեր Տիգրան Հոռմայեցիներու ցոյց տուաւ Հայաստանի կարճ և ապահով ճամբաները և այսպիսով շատ օգտակար եղաւ անոնց : Մեծն Տիգրան շատ յուզուեցաւ իր զաւկին այս ըրածին վրայ :

Պոմպէոս և դաւաճան որդին սկսան զբաւել Մեծն Տիգրանի ամբողջները և յառաջացան դէպի Հայաստանի սիրտը՝ Արտաշատ մայրաքաղաքը , ուր կը գտնուէր Տիգրան :

Տիգրան զգալով վտանգը՝ ուզեց առանց կռուելու հաշտուիլ Պոմպէոսի հետ և խաղաղութեան դաշինք կնքել : Դեսպաններ զրկեց Պոմպէոսի մօտ : Սակայն կարելի չեղաւ հաշտուիլ , որովհետեւ Կրտսեր Տիգրան խանգարեց բանակցութիւնը , որպէս զի իր հայրը անպայման պարտուի և ինք անոր տեղ թագաւոր ըլլայ Հայաստանի :

Հոռմէական բանակը եկաւ և պաշարեց Արտաշատը : Պաշարուած Տիգրանը զգաց թէ կարելի չէ յաղթել Հոռմայեցիներու : Տիգրան վստահ ըլլալով Պոմպէոսի մեղմութեան և արդարասիրութեան՝ իր բոլոր ազգականներով և բարեկամներով , գնաց Պոմպէոսի բանակը , իր հպատակութիւնը անոր յայտնելու : Տիգրան իր թագը միայն դրած էր և հեծած՝ իր ձիուն վրայ : Տիգրան յառաջացաւ հոռմայեցի զինուորներու մէջէն՝ իր հետեւորդներով : Պոմպէոս հրամայեց

որ ձիէն վար իջնէ : Տիգրան հնազանդեցաւ , իջաւ իր ձիէն , խոնարհութիւն ըրաւ Պոմպէոսի և անոր ոտքերուն առջև դրաւ իր թագը : Պոմպէոս չափազանց յուզուեցաւ , վերցուց Տիգրանը , թագը դրաւ անոր գլխուն և զայն բազմեցուց իր կողքին : Պոմպէոս ըսաւ Մեծն Տիգրանի . « Թագաւորութիւնդ չես կորսնցուցած և դարձած ես Հռոմի բարեկամը : » Անարժան որդին , Կրտսեր Տիգրանը , որ Պոմպէոսի քովն էր , նոյնիսկ ոտքի չելաւ՝ իր հայրը պատուելու համար և գութի կամ զղջումի ոչ մէկ արտայայտութիւն ունեցաւ :

Հռոմայեցիները ի պատիւ Մեծն Տիգրանի իւրնջոյք մը սարքեցին : Մեծն Տիգրան ուրախութենէն դրամ բաշխեց հռոմայեցի զինուորներուն : Կրտսեր Տիգրան չմասնակցեցաւ այս խնջոյքին : Անիկա զայրացաւ տեսնելով որ իր հայրը բարեկամացած է Հռոմայեցիներու հետ : Այլևս ինք չէր կրնար Հայաստանի թագաւոր ըլլալ , որուն համար մատնած էր իր հայրը : Պոմպէոս խորունկ զգուսնք ունէր այդ դաւաճան որդիին հանդէպ : Պոմպէոս , երբ տեսաւ թէ Կրտսեր Տիգրան կոշտութեամբ կը վիճի իր հօրը հետ , որոշեց Մեծ Հայաստանի թագաւորութիւնը յանձնել Մեծն Տիգրանի , իսկ իբր շատ չնչին վարձատրութիւն , Կրտսեր Տիգրանի յանձնեց Ծոփաց իշխանութիւնը միայն : Ծոփաց երկրի գանձերը ևս պիտի պատկանէին Մեծն Տիգրանի :

Կրտսեր Տիգրան շատ զմգոհ եղաւ և յուսախաբ : Անիկա ուզեց խլրտումներ հանել Պոմպէոսի դէմ և մերժեց Ծոփաց երկրի գանձերը յանձնել :

Ասոր վրայ Պոմպէոս շղթայեց Կրտսեր Տիգրանը և իր մօտ պահեց , Հռոմի մէջ ցուցադրելու համար զայն՝ իր յաղթութիւններուն իբր նշան : Պոմպէոս Ծոփաց երկրի գանձերը յանձնեց Մեծն Տիգրանի :

Հռոմայեցիները և Հայերը դաշնակից դարձան : Մեծն Տիգրան , իբր պատերազմական տուգանք , մօտեց 6000 ասպանի :

Ասկէ հաք Պոմպէոս հալածեց Միհրդատը, որ փախաւ Կովկաս: Միհրդատ յուսահատած էր: Անիկա նախ թոյն խմեց, բայց չմեռաւ, որովհետեւ փոքր տարիքէն վարժուած էր թոյն գործածելու: Յետոյ իր դաշոյնով անձնասպան եղաւ:

Պոմպէոս, Հայերէն հաք, կռուեցաւ Մարերու, Կորդուացիներու և Պարթեներու հետ:

Պոմպէոս այս փառաւոր յաղթանակներով Ասիոյ մէջ հաստատեց հռոմէական գերիշխանութիւնը: Անիկա յաղթական մտաւ Հոռոմ, ուր ժողովուրդը ուրախութեամբ ընդունեցաւ զինք: Հոռոմի մէջ տեղի ունեցան հանգէսներ, որոնց ընթացքին Պոմպէոս ժողովուրդինցոյց տուաւ Կրասեր Տիգրանը...

Այսպիսով վերջացաւ Տիգրանի հզօր աշխարհակալութիւնը: Տիգրան այլեւ միայն Հայաստանի թագաւորն էր: Արդէն ծերացած, տասնեակ մը տարի ևս իշխելէ ետք, մեռաւ 54 թուին (Ք. Ա.): Իրեն յաջորդեց իր որդին Արտաւազդ Ա.:

ԲԱՅԱՏՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌՆԵՐ

Ծիրակոյտ, պաշտօնանկ ընել, վատնել, ամրոց, դեսպան, բանակցութիւն, խլրտում, պատերազմական տուգանք:

ԸՆԴՈՒՄՆԵՐԻ ԿԷՏՆԵՐ

1- Լուկուլլոսի նահանջէն ետք Հայոց ունեցած այս յաջողութիւնները արդիւրօքն են Միհրդատի, որ յուսահատիլ չգիտցաւ:

2- Պոմպէոս արդարասէր եւ մեղմաբարոյ նկարագիր մը ունէր: Միաժամանակ Հոռոմի ամենէն կտրող զօրավարներէն էր:

3- Կրտսեր Տիգրան փառամոլ եւ անհեռատես անձ մըն էր: Անոր դաւաճանութիւնը զգուանք կը պատճառէր նոյնիսկ թշնամիին: — Արժանի էր իր վախճանին:

4- Անդրադառնալ Միհրդատի վրայ, ներկայացնելով զայն իբր անվերջ պայքարող մը: Յուզիչ է անոր վախճանը եւ շատ կը յիշեցնէ Ռուսա Ա.ի մահը:

5- Խօսիլ Տիգրանի նկարագրի դրական եւ ժխտական գիծերուն մասին:

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Լուկուլլոսի նահանջէն ետք, ի՞նչ ըրին Միհրդատ եւ Տիգրան: 2- Ինչո՞ւ համար Լուկուլլոս չկրցաւ դիմադրել Միհրդատի եւ Տիգրանի: 3- Հոռոմի Մերակոյաը Լուկուլլոսի տեղ զո՞վ

զրկեց Ասիա, կռուելու համար Միհրդատի եւ Տիգրանի դէմ : 4-
Ինչո՞ւ Պոմպէոսը զրկեցին : 5- Ասիան ի՞նչ արժէք կը ներկայացնէր
Հռոմի համար : 6- Ի՞նչ ըրաւ Պոմպէոս : 7- Ո՞ր թուին յաղթեց Մի-
հրդատի : 8- Միհրդատի յաղթելէ ետք, ի՞նչ ըրաւ Պոմպէոս : 9- Ո՞վ
էր Կրտսեր Տիգրան : 10- Ի՞նչ ըրաւ Հռոմայեցիներու համար : 11-
Ինչո՞ւ համար դաւաճանեց իր հօրը : 12- Ի՞նչ ըրաւ Մեծն Տիգրան,
երբ իմացաւ թէ Պոմպէոս կ'արշաւէ ուղիղ Արտաշատի վրայ : 13-
Կրտսեր Տիգրան ինչո՞ւ խանգարեց բանակցութիւնը : 14- Պատմէ՛
Տիգրանի երթը դէպի Պոմպէոսի բանակը : 15- Պոմպէոս ի՞նչպէս
ընդունեցաւ Տիգրանը : 16- Կրտսեր Տիգրան ի՞նչպէս վերաբերեցաւ
իր հօր հետ : 17- Ի՞նչ վարժատրութեան արժանացաւ Կրտսեր Տիգ-
րան : 18- Մեծն Տիգրան ի՞նչ վճարեց իրրեւ պատերազմական
տուրք : 19- Ի՞նչ վախճան ունեցաւ Միհրդատ : 20- Պատմէ՛ թէ
Պոմպէոս ի՞նչ տեսակ մուտք մը ունեցաւ Հռոմ : 21- Ե՛րբ միտաւ
Մեծն Տիգրան : 22- Ո՞վ յաջորդեց անոր :

ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՄԱՐ

PLUTARQUE, Les Vies des Hommes Illustres, Librairie Gar-
nier. — Պլուտարքոս Հայերէնի եւս թարգմանուած է ձեռագիր Հ.
Աղիա Թոմաճանի. « Պլուտարքայ Բերովնացոյ Ձուգա-
կօթաբ», Վենետիկ 1833: Պլուտարքոսի մէջ Տիգրանի վերաբերող
մասերը կը գտնուին այն հատուածներու մէջ, որոնք նուիրուած
են Հուկուլլոսի եւ Պոմպէոսի: — Կարօ Էփհարդ, « Տիգրան Բ. եւ
Հայ — Հուկուլլեան Պատերազմները », Ազգ. Մատեն. Քիւ ձժԻ.,
Վիեննա, 1926, Հ. Գ. Աստուհեան « Բաղաքական վերաբերու-
թիւններ ընդ մէջ Հայաստանի եւ Հռովմայ », Վենետիկ, 1912,
Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, հոր. Ա., Թիֆլիս 1917, էջ 391—424:
Տեսնել նաեւ Ա. Մ. Գարագաշեանի, Դօլէնս եւ Ա. Խայի, Հ. Ս. Ց.
Մովսէսեանի, Եղիշէ Արք. Դուրեանի պատմութեան ձեռնարկ-
ներու Տիգրանի նուիրուած մասերը :

ԻԶ. ԴԱՍ

Արտաւազդ Բ. (54—33 Գ. Ա.)

Մեծն Տիգրանի յաջորդեց իր որդին Արտաւազդ Բ. (54—33 Գ. Ա.), որ նշանաւոր եղաւ իբրեւ կրթուած ու գրագէտ թագաւոր մը : Անիկա յունարէն լեզուով գրած էր գեղեցիկ թատերգութիւններ , որոնք կը ներկայացուէին բեմերու վրայ :

ՀՈՌՄԱՅԵՑԻՆԵՐՆ ՈՒ ՊԱՐԹԵՒՆԵՐԸ

Արտաւազդի ժամանակ , Առաջաւոր Ասիոյ մէջ , ամենէն զօրաւոր երկու տէրութիւններն էին Հռոմայեցիներն ու Պարթեւները : Հռոմայեցիները , Մեծն Տիգրանի աշխարհակալութիւնը կործանելէ ետք , տիրած էին բազմաթիւ երկիրներու և իրենց սահմանները կը հասնէին մինչև Տիգրիսի ափերը : Պարթեւները ևս զօրաւոր էին : Հռոմայեցիներու մեծագոյն հակառակորդը Պարթեւներն էին Ասիոյ մէջ , Հռոմայեցիները յառաջանալու համար դէպի արեւելք՝ պէտք է կռուէին Պարթեւներու հետ : Հայաստան , Արտաւազդէն սկսեալ , մնաց Հռոմայեցիներու և Պարթեւներու միջև , որոնք կ'ուզէին մեր երկիրը իրենց հպատակեցնել : Հայաստան այլևս պիտի դառնար կռուախնձոր մը այս երկու հզօր տէրութեանց միջև :

ԿՐԱՍՍՈՍ ԿՈՒ ԳԱՅ ԱՐԵՒԵԼԲ

Հռոմայեցիները կ'իշխէին բազմաթիւ երկիրներու վրայ : Անոնք գրաւած էին Եւրոպայի գրեթէ կէսը , հիւսիսային Ափրիկէն և արեւմտեան Ասիան : Շատ դժուար էր կառավարել այսքան ընդարձակ աշխարհակալութիւն մը : Ուստի Հռոմայեցի երեք անձեր՝ Պոմպէոս , Յուլիոս Կեսար և Կրասսոս 60 թուին (Գ. Ա.) կազմեցին եռապետքիւն մը , որպէս զի աւելի զիւրաւ կառավարեն հռոմէական այս ընդարձակ աշխարհակալութիւնը : Անոնք իրարու մէջ բաժնեցին

Հոռմէական երկիրները: Յուլիոս Կեսար ստացաւ Եւրոպական մասը, Պոմպէոս՝ Ափրիկեան մասը (Եգիպտոս), իսկ Կրասսոս առաւ Ասիական մասը:

Կրասսոս 53 թուին (Ք. Ա.) եկաւ արեւելք, կառավարելու համար գրաւուած երկիրները և նոյն տեան կռուելու Պարթևներու դէմ: Կրասսոս ազա՛ն և արծաթասէր մարդ մըն էր: Անիկա իր բանակը կեդրոնացուց Ասորիքի մէջ: Հայերը և Հռոմայեցիները Մեծն Տիգրանի ժամանակ դաշնակից դարձած էին: Ուստի Արտաւազդ պարտաւոր էր օգնել Կրասսոսի: Արտաւազդ լուր ղրկեց Կրասսոսի որ Հայաստանի վրայով յարձա՛էի Պարթևներու վրայ:

Բայց Կրասսոս մերժեց Արտաւազդի առաջարկը և նախընտրեց Միջագետքի վրայով յարձակիլ Պարթևներու վրայ:

Պարթևներու թագաւորն էր Որոդէս Ա.: Որոդէս Ա. իր բանակը երկու մասի բաժնեց. մին յանձնեց Սուրէն զօրավարի և զայն ղրկեց Կրասսոսի դէմ, իսկ միւս մասը ինք առաւ և գնաց Արտաւազդի դէմ, որպէս զի Հայոց թագաւորը չօգնէ Կրասսոսի: Արտաւազդ ստիպուեցաւ բարեկամանալ Որոդէսի հետ: Որոդէսի որդին Բակուրը ամուսնացաւ Արտաւազդի քրոջ հետ, որպէս զի Հայերը և Պարթևները աւելի սերտ դաշնակիցներ դառնան:

Կրասսոս և Պարթևներու Սուրէն զօրավարը կռուեցան Միջագետքի մէջ: Կրասսոս չարաչար պարտուեցաւ Սուրէն զօրավարէն և սպաննուեցաւ: Հոռմէական արծուենշան դրօշակները գերի ինկան Պարթևներու ձեռքը: Սուրէն Հայաստան ղրկեց Կրասսոսի գլուխը: Հարսանեկան ուրախութիւններ տեղի կ'ունենային, երբ Կրասսոսի արիւնջուայ գլուխը կը բերուէր Արտաշատ մայրաքաղաքը: Ճիշդ այս ժամանակ երկու թագաւորներն ու իշխանները ներկայ էին թատերագութեան մը: Յանկարծ Կրասսոսի գլուխը նետուեցաւ Որոդէսի ոտքերուն տոջէ: Բոլոր սրահը թնդաց ուրախութեան ազազակներով: Դերասանը անմիջապէս վերցուց Կրասսոսի գլուխը և արտասանեց իր խաղ-

քաճ թատրերգութեան հետեւեալ տողերը .

«Լեռներէն մինք կը բերենք հոս
Առիւծի ձագը՝ նոր սպաննուած :
Որտորդութիւն բախտաւոր :»

ԱՆՏՈՆԻՈՍ ԿՈՒ ԳԱՅ ԱՐԵՒԵԼԲ

Կրասսոսի մահով եռապետութեան անգամ մնացին Պոմպէոսն ու Յուլիոս Կեսարը, որոնք իրարու դէմ կռուեցան, միահեծան իշխելու համար հռոմէական հրկիրներու վրայ: Պոմպէոս պարտուեցաւ ու սպաննուեցաւ: Մնաց միայն Յուլիոս Կեսար: Յուլիոս Կեսար եկաւ Ասիա, Կրասսոսի վրէժը լուծելու համար Պարթեներէն: Յուլիոս Կեսար յաղթեց Պարթեներուն, ազատեց հռոմէական արժուենշան դրօշները և իր յաղթանակը երեք բառով իմացուց Հռոմի ժողովուրդին. «Վենի, վրտի, վիչի»: Այսինքն՝ «եկայ, տեսայ, յաղթեցի»: Քիչ ետք՝ սակայն Հռոմի մէջ սպաննուեցաւ նաեւ Յուլիոս Կեսար: Անոր մահէն ետք կազմուեցաւ ուրիշ եռապետութիւն մը, որուն անդամներն էին Օգոստոս, Անտոնիոս և Լեպիտոս:

Անտոնիոս եկաւ Արևելք՝ կառավարելու համար հռոմէական հրկիրները: Անիկա ամուսնացաւ Եգիպտոսի Կլէոպատրա թագուհիին հետ և անոր ձեռքը խաղալիկ դարձաւ: Անտոնիոսի Բասսոս զօրավարը 38 թուին (Ք. Ա.) կռուեցաւ Պարթեներու Սրոգէս թագաւորին հետ և յաղթեց անոր ու նոյնիսկ սպաննեց անոր Բակուր որդին (Արտաւազդի քեռայրը): Պարթեներու պարտութեան վրայ՝ Արտաւազդ ստիպուեցաւ բարեկամանալ Անտոնիոսի հետ:

Անտոնիոս որոշեց երկրորդ անգամ յարձակիլ Պարթեներու վրայ, որոնց նոր թագաւորն էր Հրատատ Գ.: Անտոնիոս 36 թուին (Ք. Ա.) արշաւեց Պարթեներու վրայ: Հայոց Արտաւազդ թագաւորը օգնեց Անտոնիոսի: Արտաւազդի թելադրութեամբ Անտոնիոս Պարթեներու վրայ յարձակեցաւ Հայաստանի վրայով: Կռիւը տեղի ունեցաւ Ատրպատականի մէջ, Պարթեները հարաւար յաղթեցին Անտոնիոսի, որ պարտուած

վերադարձաւ նգիպտոս: Անտոնիոս իր պարտութեան միակ պատճառը նկատեց Արտաւազդը: Ուստի ուզեց խաբեբայութեամբ պատժել Արտաւազդը: Երեք անգամ լուր ղրկեց Արտաւազդի և զայն հրաւիրեց նգիպտոս, իբր թէ խորհրդակցելու համար: Բայց Արտաւազդ հասկեցաւ Անտոնիոսի մտադրութիւնը և մերժեց նգիպտոս երթալ: Ասոր վրայ Անտոնիոս 34 թուին (Ք. Ա.) անձամբ գնաց Հայաստան և խարդախութեամբ ձերբակալեց Արտաւազդը: Անտոնիոս արծաթէ չղթաներով կապեց Արտաւազդի ձեռքերը և Հայոց թագաւորն ու անոր սմբողջ ընտանիքը իբր պատերազմական գերիններ տարաւ Աղեքսանդրիա և զանոնք նուիրեց իր կնոջ՝ Կղէոպատրա թագուհիին:

Անտոնիոս Աղեքսանդրիայի մէջ կազմակերպեց հանդէս մը, իբր թէ իր «յաղթութեան» առիթով:

Արտաւազդ իր ընտանիքով ներկայ էր այդ հանդէսին, որուն թագուհին էր Կղէոպատրա: Անտոնիոս կը մտածէր մեծ յարգանք մը մատուցանել Կղէոպատրայի: Անիկա հրամայեց Հայոց թագաւորին ու անոր հետ եղողներուն, որ խոնարհութիւն ընեն Կղէոպատրայի առջև և զայն կոչեն «թագուհիներու թագուհին»: Անտոնիոս Հայոց թագաւորին ու անոր հետ եղողներուն ազատութիւն խոստացաւ, եթէ անոնք կատարէին իր այդ հրամանը: Անոնք սակայն Կղէոպատրայի առջև մնացին ուղիղ ու լուռ... Ո՛չ խոնարհութիւն ըրին և ո՛չ «թագուհիներու թագուհին» կոչեցին զայն: Անտոնիոս այս ըմբոստութեան համար զանոնք բանաւը նետեց 34 թուին (Ք. Ա.):

Հոռոմի մէջ շատ զայրացան, երբ իմացան Անտոնիոսի այդ վատ արարքը: Օգոստոս Կայսրը շատ յուզուեցաւ և եկաւ Արեւելք կոռելու Անտոնիոսի դէմ: Օգոստոս ուզեց ազատել Հայոց թագաւորը: Անտոնիոս և Օգոստոս կռուեցան: Անտոնիոս պարտուեցաւ 31 թուին (Ք. Ա.) և սպաննել տուաւ բանտարկուած Արտաւազդը: Որպէս զի Օգոստոս չկարենայ

Օ Գ Ո Ս Տ Ո Ս

գայն ազատեց :

Այսպէս վերջացաւ կեանքը Հայոց Արտաւազդ թագաւորին , որ գիտցաւ բարձր պահել իր արժանապատուութիւնը :

ԲԱՅԱՏՐՆԼԻ ԲԱՌՆԵՐ

Գրագէտ թագաւոր, թատրերգութիւն, թեմ, հակառակորդ, կռուախնձոր, եռապետութիւն, արծաթասէր, արծուենշան, դրօշակ, միահեծան իշխել :

ԸՆԴԼԱՅՆՆԵՐԻ ԿԷՏՆԵՐ

1- Արտաւազդ գրագէտ թագաւոր մըն էր : — Ուրեմն թագաւորները կրնան գրադիլ նաեւ մտաւորական գործերով :

2- Հայաստանի երկու կողմերը միշտ գոյութիւն ունեցած են երկու հզօր տէրութիւններ, որոնց մրցակցութեան իբրեւ կը-

առաջին՝ ծառայած է մեր երկիրը: Այս դարուն այդ երկու տէրութիւններն էին Հռոմայեցիներն ու Պարթեւները:

3- Գրաստոսի բանակը Հայաստանի մէջէն անցնելով՝ թերեւս ակելի բախտաւոր ըլլար պատերազմի արդիւնքը, վասն զի հռոմէական բանակը բարեկամ երկրի մը մէջէն պիտի անցնէր եւ զինուորներու պարենաւորումը ակելի դիւրին պիտի ըլլար:

4- Հռոմայեցիներու համար շատ անպատուաբեր էր թշնամիին յանձնել արծուենշան դրօշակը:

5- Կղէտպատրա հաճոյամոլ ու խորամանկ թագուհի մըն էր:

6- Արտաւազդի վերջին արարքը՝ այսինքն Կղէտպատրայի խոնարհութիւն չընելը ցոյց կու տայ Հայոց այս արքայի նկարագրին վեհութիւնը:

7- Խօսիլ Օգոստոս Կայսեր մասին:

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Ո՞վ յաջորդեց Մեծն Տիգրանի: 2- Ինչո՞վ նշանաւոր եղաւ Արտաւազդ Բ.: 3- Խօսէ՛ Հռոմայեցիներու եւ Պարթեւներու, ինչպէս նաեւ անոնց ծրագիրներուն մասին: 4- Այս երկու հզօր տէրութեանց միջեւ՝ Հայաստանի ի՞նչ դեր վիճակուած էր: 5- Ինչո՞ւ համար Հռոմայեցիները կազմեցին եռապետութիւն մը: 6- Ինչպէս բաժնեցին այդ ընդարձակ աշխարհակալութիւնը: 7- Յիշե՛ք բաժինը ինկաւ Կրաստոսի: 8- Ի՞նչ ըրաւ Կրաստոս: 9- Ի՞նչ տեսակ մէկն էր անիկա: 10- Պատմէ՛ Կրաստոսի արշաւանքը Պարթեւներու վրայ: 11- Ի՞նչ ըրաւ Արտաւազդ այս պատերազմի ժամանակ: 12- Ի՞նչ պատահեցաւ Կրաստոսի. — Պատմէ՛ անոր մահը: 13- Կրաստոսի մահով ի՞նչ պատահեցաւ եռապետութեան: 14- Պատմէ՛ Յուլիոս Գեսարի կռիւը Պարթեւներու դէմ: 15- Որո՞նք կազմեցին երկրորդ եռապետութիւնը: 16- Ի՞նչ ըրաւ Անտոնիոս, երբ Արեւելք եկաւ: 17- Պատմէ՛ Բաստոսի կռիւը Պարթեւներու դէմ: 18- Բաստոսի յաղթանակով՝ Արտաւազդ որո՞նց կողմը անցաւ: 19- Պատմէ՛ Անտոնիոսի արշաւանքը Պարթեւներու վրայ:

20- Անտոնիոս իր պարտութեան պատճառը զո՞վ նկատեց: 21- Անտոնիոս ի՞նչպէս ձեռք ձգեց Արտաւազդը: 22- Ո՞ւր տարուեցան Արտաւազդ եւ իր ընտաքիքը: 23- Ի՞նչ պատահեցաւ Արտաւազդի, Աղեքսանդրիայի մէջ: Պատմէ՛: 24- Ի՞նչ ըրաւ Օգոստոս, երբ իմացաւ Արտաւազդի բանտարկութիւնը: 25- Պատմէ՛ Օգոստոսի կռիւը Անտոնիոսի դէմ, ինչպէս նաեւ Արտաւազդի մահը:

ԻԷ. ԴԱՍ

ԱՐՏԱԻԱԶԴԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ

Արտաւազդ Բ. (33—20 Բ. Ա.)

Արտաւազդ, երբ 34 թուին (Ք. Ա.) գերի տարուեցաւ Եգիպտոս, յաջորդ տարին՝ 33 թուին (Ք. Ա.)

գահ բարձրացաւ Արտաւազդ Բ., որդին Արտաւազդի:

Արտաւազդ Բ. քաջ և յանդուգն թագաւոր մըն էր: Անիկա անհուն ատելութեամբ մը լեցուած էր Հռոմայեցիներու դէմ, որոնք վատաբար ձերբակալած էին իր հայրը: Արտաւազդ Բ. իր հօր սպանութեան վրայ, ջարդեց Հայաստանի մէջ մնացած բոլոր Հռոմայեցիները: Անիկա իշխեց բոլորովին անկախ:

Արտաւազդ Բ. բարեկամացաւ Պարթևներու հետ, որոնք իրեն պէս թշնամի էին Հռոմայեցիներու:

Այս ժամանակ Հայաստանի մէջ կազմուեցան երկու կուսակցութիւններ. Հռոմայաւէր Կուսակցութիւն և Պարթևաւէր Կուսակցութիւն: Օգոստոս Կայսրը, երբ տեսաւ թէ Արտաւազդ Բ. Պարթևներու հետ կը բարեկամանայ և թշնամի կը դառնայ Հռոմի, 20 թուին (Ք. Ա.), մեծ բանակով Հայաստան զրկեց Տիգրանը: Արտաւազդի որդիներէն մին, որ Օգոստոսի ձեռքով Հռոմ տարուած էր և հռոմէական կրթութիւն ստացած, Տիգրան երբ Հայաստան հասաւ, Հռոմայաւէր Կուսակցութեան անդամները սպաննեցին Արտաւազդ Բ.ը և գահ բարձրացուցին Տիգրան Գ.ը: Այսպիսով 20 թուին (Ք. Ա.) սպաննուեցաւ Արտաւազդ Բ.ը և Հայոց թագաւորութիւնը սկսաւ տկարանալ:

ՏԻԳՐԱՆ Գ., ՏԻԳՐԱՆ Դ. ԵՒ ԵՐԱՏՈՅ

Տիգրան Գ. թագաւորեց 14 տարի (20—6 Ք. Ա.): Անիկա ոչ մէկ կարեւոր գործ կատարեց: Անոր օրով Հայաստան գրեթէ հպատակ դարձաւ Հռոմի:

Տիգրան Գ. ի յաջորդեցին Տիգրան Դ. և անոր քոյրը Երանյ (6—1 Ք. Ա.), որոնք իրարու հետ ամուսնացած էին : Քրոջ և եղբոր ամուսնութիւնը պարսկական սովորութիւն էր : Տիգրան Գ. և Երատոյ պարթեաւներ էին : Ուստի հռոմէական զօրքերը մտան Հայաստան և Հայոց գահէն հեռացուցին Տիգրան Գ. ը և Երատոն, որոնք Պարթեւներու երկիրը փախան : Տիգրան Գ. Պարթեւներու օգնութեամբ եկաւ և իր գահին տիրացաւ : Հռոմայեցիները այս անգամ դրդեցին Կովկասեան վայրենիները, որոնք արշաւեցին Հայաստան : Տիգրան Գ. անոնց դէմ ելաւ և սպաննուեցաւ 1 թուին :

Տիգրան Գ. ի մահով վերջացաւ Արտաշիսեան թագաւորութիւնը (190—1) :

ԲԱՅԱՏՐԵԼԻ ԲԱՌԵՐ

Հռոմայաւէր, պարթեւաւէր, որդել :

ԸՆԴԼԱՅՆՆԵԼԻ ԿԷՏՈՐ

1- Խօսիլ Հռոմայաւէր եւ Պարթեւաւէր Գուսակցութեանց նպատակին մասին : — Հայերը աւելի պարթեւաւէր էին, որովհետեւ ցեղով, կրօնքով ու բարքերով աւելի մօտ էին Պարթեւներուն :

2- Հռոմայեցիները հպատակ ժողովուրդներու թագաժառանգները Հռոմի մէջ կը դաստիարակէին, որպէս զի անոնք ապագային իբր թագաւոր պաշտպանէին հռոմէական շահերը :

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

1- Ո՞վ յաջորդեց Արտաւազդի : 2- Արտաշէս Բ. ի՞նչ տեսակ թագաւոր մը եղաւ : 3- Ինչո՞ւ թշնամացաւ Հռոմայեցիներու եւ բարեկամացաւ Պարթեւներու հետ : 4- Այս ժամանակ Հայաստանի մէջ ո՞ր կուսակցութիւնները կազմուած էին : 5- Ի՞նչպէս սպաննուեցաւ Արտաշէս Բ. : 6- Ո՞վ յաջորդեց Արտաշէս Բ. ի : 7- Որո՞նք յաջորդեցին Տիգրան Գ. ի : 8- Պատմէ՛ Տիգրան Գ. ի եւ Երատոյի կռիւնները Հայաստանի գահը պահելու համար : 9- Ե՞րբ մեռաւ Տիգրան Գ. : 10- Ո՞ր թուին վերջացաւ Արտաշիսեան հարստութիւնը : — Ե՞րբ սկսած էր ան :

ԻԸ. Դ Ա Ս

ա. Հին ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԸ

ԱՐԵՒԸ. — Հին Հայերը ամենէն շատ պաշտած են արեւը, որովհետեւ անոնք ուրիշ ժողովուրդներէ աւելի պէտք կամ կարօտ ունէին արեւի լուսին եւ ջերմութեան: Հայաստան շատ ցուրտ կ'ընէ: Անրկա երկարատեւ ձմեռ մը ունի: Ամբողջ երկիրը ձիւնով եւ սառով ծածկուած կ'ըլլայ ձմրան ընթացքին: Հայերը ուրեմն զրկուած կը մնային արեւին ջերմութենէն, որուն շատ պէտք ունէին: Հայերուն տուները գետնափոր էին. ամբողջ ձմրան անոնք այդ տուներուն մէջ անլոյս կը մնային՝ գիշեր թէ ցերեկ:

Հայերը միւս ժողովուրդներէն աւելի կը զգային արեւին մեծ բարիքը: Ատոր համար է որ իրենք ամենէն շատ պաշտած են արեգակը:

ԼՈՒՍԻՆԸ, ԶՈՒՐԸ, ԿՐԱԿԸ ԵՒ ՍՍԻՆԵՐԸ. — Հայերը պաշտած են նաեւ լուսինը, իրրեւ լուսաստու մարմին մը:

Հին Հայերը պաշտած են նաեւ կրակն ու ջուրը, որոնք օգտակար էին եւ ունէին մաքրելու զօրութիւն:

Հայերը կը պաշտէին Արմաւիրի մօտերը գտնուող սօսինքնու անտառը: Սրբազան ծառեր էին անոնք. Հայերը կը կարծէին թէ անոնց մէջ սօսափողը իրենց նախահայրերուն մեկնած հոգին է: Հին Հայերը սօսինքնու շարժման համաձայն գուշակութիւններ կ'ընէին:

ՅԱՐԱԼԵՋՆԵՐԸ. — Հին Հայերը կը կարծէին թէ Յարալեգները լիզելով կ'առողջացնէին վէրքերը այն մարդոց, որոնք գեղեցիկ, քաջ եւ հայրենասէր էին եւ կ'իյնային պատերազմի դաւաճի

վրայ: Սրինակ Արա Գեղեցիկը, որ իր հայրենիքին համար ինկաւ պատերազմի դաշտին վրայ:

Ուրեմն հին Հայերը կը հուսատային թէ քաջ և գեղեցիկ մարդիկ անմահ են:

ՔԱՋՅՐ ԿԱՍ ԲԱՐԻ ՈԳԻՆՅՐ.— Հին Հայերը կը հաւատային թէ բարձր լեռներու վրայ կ'ապրին քաջերը կամ բարի ոգիները, որոնք բարի և լաւ մարդոց պաշտպանն են և կը պատժեն չար մարդիկը, բանտելով զանոնք լեռներու խոր ու մթին տեղերու մէջ:

ԴՅԵՆԵՐԸ չար ոգիներ էին. անոնք կը քաջալերէին չարութիւններն ու չար մարդիկը, և նոյն ատեն կը ջանային վնասել օգտակար կամ բարի մարդոց: Ուրեմն դէերը հակառակորդներն էին բարի ոգիներու կամ քաջերու:

Դեերուն բնակարանը կը կոչուէր դժոխք:

ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐ.— Հրեշտակները այն ոգիներն էին, որոնք աստուածներու կամքը կը յայտնէին մարդոց: Ուրեմն անոնք աստուածներու և մարդոց միջև միջնորդներ էին:

ՎԱՆԱՏՈՒՐ.— Վանատուրը Հայոց պսղաբերութեան աստուածն էր: Ան էր որ կ'արգաստուորէր մեր դաշտերն ու ծառաստանները: Հայոց աշխարհը իր պտղաբերութիւնը կը պարտէր այս աստուծոյ: Ուրեմն անոր հրախառագէտ պէտք էին ըլլալ, զայն պաշտելով:

Վանատուր աստուծոյ տարեկան տօնը կը կատարուէր Օգոստոս 11-ին, այսինքն այն ամիսին՝ երբ երկիրը կը պտղաբերէր և հունձքը արդէն հասած կ'ըլլար:

Օգոստոս 11-ը Հայոց նոր տարին էր և կը կոչուէր Նաւասարդ, որ պարսկերէն կը նշանակէ նոր տարի:

Հայերը այդ օրը կը հաւաքուէին Աշտիշատ

աւանք (Տարօնի նահանգին մէջ) և մեծ ուրախութիւններ կ'ընէին : Նախ իրենց առաջին բերքը (հերախայրիքը) նուէր կը տանէին Վանատուրի, իբրև հրախտագիտութեան նշան : Ատոք հասկերէ կազմուած պսակ մը կը դնէին Վանատուրի արձանին վրայ :

Կրօնական արարողութենէն ետք, ա'լ կը սկսէին մեծ ուրախութիւններն ու խաղերը, որոնց կարօտը կը քաշէին ամբողջ տարին : Հայոց ամենէն սիրելի տօնն էր Նաւասարդ :

ՄԻՆԸ. — Միհրը Հայոց կրակի աստուածն էր, որ մեր աշխարհին տաքութիւն կու տար : Հայերը շատ սիրած են ու պաշտած Միհրը, որովհետեւ մեր հրկիրը ցուրտ էր և բնակիչները պէտք ունէին տաքութեան : Ամէն տարի Փետրուար 14-ին կը կատարէին Միհրի տօնը : Այդ առթիւ մեծ խարոյկներ կը վառէին :

ՏԻՐ. — Տիրը ճարտարութեան և գիտութեան աստուածն էր : Անիկա գրագիրն էր Արամազդ աստուծոյ : Հայերը Տիրի կ'աղօթէին, որպէս զի անիկա իրենց իմաստութիւն և ուսում տայ :

ԱՆԱՀԻՏ. — Հայոց ամենէն կարեւոր աստուածն էր Անահիտ : Հին Հայերը Անահիտը կը նկատէին մայր զգաստութեան և երկրին շունչ ու կենդանութիւն պարգեւող : Անոր կուռքը ոսկիէ շինուած էր. ատոր համար Անահիտը կը կոչուէր նաեւ ոսկեծիմն, ոսկեմայր : Անահիտի ոսկեղէն կուռքը կը գտնուէր Երիզայի մէջ :

Հայերը շատ կը սիրէին ու կը յարգէին Անահիտը : Ատոր համար անոր արձանը շինած էին ոսկիէ : Անահիտի կը զօնէին եղներ, զոր մասնաւոր մարդիկ կը մեծցնէին : Անահիտի համար զոհուելիք այդ եղները ազատօրէն կը պտըտէին արօտավայրերուն մէջ և մասնաւոր նշան մը կը կրէին իրենց ճակատին վրայ : Անահիտի կուռքէն բժշկութիւն խնդրելու հա-

մար շատ ուխտաւորներ կու գային :

ԱՐԱՄԱՋԴ. — Աստուածներու հայրն էր Արամազդ: Անիկա կը նկատուէր առաքիչը երկինքի եւ երկրի: Անիկա մարդոց կը պարգեւէր աստուծիւն:

ԱՍՏՂԻԿ. — Աստղիկ գեղեցկութեան աստուածուհին էր: Անոր մեծ արձանը կը գտնուէր Աշտիշատի մէջ (Տարօն):

Աստղիկի տօնին կը զարդարուէին վարդով: Ատոր համար այդ տօնը կը կոչուէր վարդավառ, որ կը նշանակէ զարդարում վարդով:

ՎԱՀԱԳՆ. — Հայոց քաջութեան եւ կրակի աստուածն էր Վահագն: Անոր արձանը ես կը գտնուէր Աշտիշատի մէջ:

Վահագն կը կոչուէր վիշապաքաղ, որ կը նշանակէ օձասպան, որովհետեւ իրեն համար կը պատմուէր թէ կռուած է օձերու հետ եւ սպաննած զանոնք:

Վահագն արեւ աստուածութեան մարմնացումն էր: Իր ծնունդը այսպէս կ'երգէին հին հայ գուսանները.

«Մեկնէր երկին եւ երկիր,
Մեկնէր եւ ծիրանի ծով,
Մեկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ հղեցմիկն.
Ընդ եղեգան փող ծախ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,
Սւ ի բոցոյն պատանեկիկ վագեր.
Նա հուր հեւ ունէր,
Ապա թէ բոց ունէր մօռուս,
Սւ աշկունքն էին տրեցակունք:»

Վահագն նաեւ քաջութեան աստուածն էր: Հայ թագաւորները յաղթութիւն կը խնդրէին անկէ:

ՆԱՆԷ. — Նանէն կին աստուածութիւն մըն էր: Անիկա աղջիկն էր Արամազդի:

Նանէ պարկեշտութեան աստուածուհին էր: Անիկա կը ջանար որ բազմանան տիպար եւ պարկեշտ հայ կիներ:

Հայերը այս կուռքերուն երկրպագեցին մինչեւ Դ. Դար (Ք. Ե.), որմէ ետք Հայոց Լուսաւորիչը՝ Ս. Գրիգոր եկաւ եւ մեր երկրին մէջ քարոզեց քրիստոնէութիւնը եւ կործանեց բոլոր կուռքերը:

Բ- Հին ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Հին Հայերը իրենց նախաքննիկներէն՝ Սուբարի-նէրէն, Խարրի-Միտանիններէն և Ուրարտացիներէն ժա-ռանգեցին բարձր քաղաքակրթութիւն մը, զոր պահե-ցին ու զարգացուցին :

Հին Հայոց գլխաւոր երկու զբաղումները եղած են երկրագործութիւնն ու անասնաբուծութիւնը : Հայ երկրագործը կը մշակէր ցորեն, գարի և բրինձ : Իսկ հայ անասնապահները կը բուծանէին ոչխար, այծ, կով, ձի, ջորի և այլն : Մասնաւորաբար շատ նշանաւոր էին Հայաստանի ընտիր ձիերը : Պարսիկ-ները տարին 20.000 ձիեր կը ստանային Հայաստա-նէն՝ իբրեւ տուրք :

Հայերը շատ ճարպիկ հանդիսացան վաճառա-կանութեան մէջ : Հայաստանի մէջէն կ'անցնէր Դա-րեհ Ա. վշտասպեանի շինած մեծ ճամբան, որ կ'եր-կարէր Ծօշէն մինչև Սարգիկէ : Դարեհի այս ճամբան պատճառ եղաւ որ հայ վաճառականութիւնը յառաջ-դիմէ : Հայերը այս ճամբով կ'երթային հեռաւոր եր-կիրներ և կը զբաղէին առեւտուրով : Անոնք կ'երթա-յին մինչև հեռաւոր Հնդկաստան : Իսկ եփրատ և Տիգ-րիս գետերու վրայ իրենց լաստերով կ'երթային մին-չև Բաբելոն : Հայերը այս ժամանակներէն սկսեալ դար-ձան անուանի առեւտրականներ : Հայ ժողովուրդը հա-րըստացաւ շնորհիւ իր վաճառականութեան :

Հայ ժողովուրդը, Ուրարտացիներու պէս, մեծ ճարտարութիւն ցոյց տուաւ արուեստներու և ար-հեստներու մէջ : Հին Հայերը կ'օգտագործէին Հայաս-տանի հանքերը՝ անոնք առատօրէն կ'արտադրէին աղ, պղինձ, երկաթ, կապար, արծաթ և այլն : Այս մետաղ-ներով ալ կը շինէին զանազան գործիքներ և տնային առարկաներ, ինչպէս զէնքեր, սաղաւարտներ, զրահ-ներ, կաթսաներ, ամաններ և այլն : Հայ արձանագործ-ները պղինձէ և քարէ կը ձուլէին իրենց աստուած-ներու կուռքերը :

Հին Հայերը կը պատրաստէին անուշահոտ իւ-ղեր, զոր կը գործածէին իբրեւ օծանելիքներ : Անոնք կը պատրաստէին գինի և գարեջուր, զոր մեծ ախոր-ժակով կը գործածէին : Քսենոփոն զօրավարը Հայոց

տուններու մէջ՝ հողի առկ թաղուած տեսաւ խոշոր կարասներ, որոնք լիցուն էին գարեջուրով :

Հին Հայերը մասնաւորաբար նշանաւոր էին կարմիր կամ ծիրանի ներկի պատրաստութեամբ: Այդ ներկը կը ստանային ուղան կոչուած կարմիր որդէն: Հայոց պատրաստած կարմիր ներկով է որ արեւելքի թագաւորները կը ներկէին իրենց արքայական պատմութեանները :

Հին Հայերը կարող էին նաեւ ճարտարապետութեան մէջ: Անոնք շինած են գեղեցիկ պալատներ, մեհաններ և աշտարակներ, ինչպէս նաեւ քաղաքներ: Հայոց Արտաշատ մայրաքաղաքը յայտնի էր իբրեւ գեղեցիկ քաղաք մը :

Հայերը սակայն քիչ մը յետադէմ մնացին գրականութեան մէջ, որովհետեւ գիր չունէին: Սակայն հայ գուսանները կամ աշուղները անգիր կը յօրինէին գեղեցիկ բանաստեղծութիւններ հայ քաջերու մասին, և խնջոյքներու ժամանակ զանոնք կ'երգէին իրենց բամբիւռով: Հին Հայոց գրականութիւնը անգիր էր մինչև Ս. Մեսրոպ, որ Ն. դարուն ստեղծեց մեր այբուբենը :

ԲԱՅԱՏՐԵԼԻ ԲԱՌԵՐ

Գետնափոր, սօսի, սօսափիւն, գուշակութիւն, պողաքերութիւն, արգասաւորել, ատոք հասկ, մայր զգաստութեան, Երիզա (՝նեքկայիս Երզնկա), արարիչ, Եօշ, Սարդիկէ, գուսան, բամբիւռ:

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

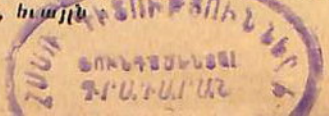
1- Խօսիլ հին Հայոց պաշտած աստուածներէն իւրաքանչիւրին մասին :

2- Ըսէ՛ թէ հին Հայերը ո՞ր զբաղումներու եւ արհեստներու մէջ յառաջդիմած էին :

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆՔԻՆ ՆԻ

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, հար. Ա., էջ 340—380, 481—532, Ա. Մ. Գարագաշեան, Քննական Պատմութիւն Հայոց, Մասն Ա., Թիֆլիս, 1895, էջ 266—278, Լ. Սահակ Տ. Մովսէսեան, Պատմութիւն Հայոց, Ա., էջ 149—165, 179—216, Մ. Էմին, Ընդհանուր Տեսութիւն Հայոց Հեթանոսական կրօնի վրայ, Գ. Գոստանեանց, Հայոց Հեթանոսական կրօնը, Վաղարշապատ, 1879, Լ. Ալիշան, Հին Հաւատք Հայոց, Վենետիկ, 1895, Եղիշէ Արքեպի. Կուրիան, Հայոց կրօնը, Երուսաղէմ, 1933, Կալյան:

ԵՌԱՄՍԵԱՅ ԾՐԱԳԻՐ

Ա- ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ Բ. (95-54 Բ. Ա.)

- ա — ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ
- բ — ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՆԵՐԸ, ՊՈՆՏԱՅԻՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ
- գ — ՄԻՀՐԴԱՏ, ԻՐ ԾՐԱԳԻՐԸ ԵՒ ԳՐԱԴՈՒՄՆԵՐԸ
- դ — ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ
- ե — ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԾԻՆՈՒԹԻՒՆԸ
- զ — ՄԻՀՐԴԱՏ ԿԸ ՊԱՐՏՈՒԻ ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԷՆ
- է — ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ԵՒ ՏԻԳՐԱՆԻ ԿՈՒԻԸ

1- Յիգրամակեռի չափաամառք

2- Արամանի կոխը

բ — ՊՈՄՊԷՈՍ ԵՒ ՏԻԳՐԱՆ

Բ- ԱՐՏԱԻԱԶԴ Բ. (54-33 Բ. Ա.)

Գ- ԱՐՏԱԻԱԶԴԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ. - ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ
ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ 1 ԹՈՒԻՆ :

Դ- ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿՐՈՆԸ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒ-
ԹԻՒՆԸ :

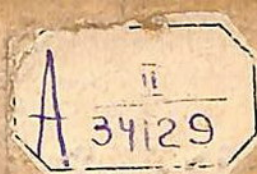
ՀԱՅ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԳԻՏ. ԳՐԱԴ.

220034129

[In 204]

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Պատասխան տրամաբանական

1. — Տարրական Ա. Տարի Բ. Տպագրութիւն
2. — Տարրական Բ. Տարի Բ. Տպագրութիւն
3. — Տարրական Գ. Տարի
4. — Հին Շրջան Ա. Տարի Բ. Տպագրութիւն
5. — Միջին Շրջան Բ. Տարի

ՄԱՐԿԱԳՐԱԿ

Դասագիրք հայերէն լեզուի

Պատասխան

ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆԻԱՆ և ՕՆՆԻԿ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

1. — Արագած Ա. Տարի
2. — Արագած Բ. Տարի
3. — Արագած Գ. Տարի
4. — Արագած Դ. Տարի

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀԱՍՏԷՆ

Simon Simonian

B. P. 133

Alep (Syrie)

ՀԱՍՏԷ

Librairie Bogharian

B. P. 285

Alep (Syrie)

ԳԻՆ 300 Ա. Դ.